

ULIČNA UMJETNOST U SPLITU: POVIJESNE REFLEKSIJE I AKTUALNI MOMENT

Prnjak, Anđela

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:787838>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-04**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU

Filozofski fakultet u Splitu

ANĐELA PRNJAK

Ulična umjetnost u Splitu: povijesne refleksije i aktualni moment

Diplomski rad

Split, rujan 2019.

SVEUČILIŠTE U SPLITU

Filozofski fakultet u Splitu

ANĐELA PRNJAK

Ulična umjetnost u Splitu: povijesne refleksije i aktualni moment

Diplomski rad

KOLEGIJ: Suvremena umjetnost

MENTOR: doc. dr. sc. Dalibor Prančević

STUDENTICA: Anđela Prnjak

Split, rujan 2019.

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja *Andela Prnjak*, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice *profesorskog smjera povijesti umjetnosti i anglistike*, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 10.9.2019.

Potpis

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	0
UVOD.....	1
1. TERMINOLOGIJA ULIČNE UMJETNOSTI.....	3
1.1. Definiranje ulične umjetnosti.....	3
1.2. Podjela ulične umjetnosti.....	4
1.3. Definiranje grafita.....	8
1.4. Podjela grafita.....	10
2. RAZVOJ ULIČNE UMJETNOSTI U SVIJETU.....	13
3. KRONOLOŠKI RAZVOJ ULIČNE UMJETNOSTI U SPLITU.....	20
3.1. Aktivnost do 20. stoljeća.....	20
3.2. Aktivnost u prvoj polovici 20. stoljeća.....	22
3.3. Aktivnost druge polovice 20. stoljeća.....	24
3.4. Pregled raznih oblika aktivnosti ulične umjetnosti s početka 21. stoljeća do danas: od festivala urbane kulture do individualnih poetika.....	40
4. ZNAČAJNIJI ULIČNI UMJETNICI U SPLITU.....	58
4.1. SenkOne.....	58
4.2. Wens.....	62
4.3. Andrea Resner.....	66
4.4. Apaš.....	69
4.5. Ivan Svaguša.....	72
4.6. Anxio.....	76
5. TORCIDINI GRAFITI.....	80
6. ULIČNA UMJETNOST – UMJETNOST ILI VANDALIZAM?.....	83
7. ZAKLJUČAK.....	87
LITERATURA.....	89

POPIS ILUSTRACIJA.....	93
PRILOZI – INTERVJUI.....	99

SAŽETAK

Ovaj se rad bavi kronološkim razvitkom ulične umjetnosti u Splitu s naglaskom na značajnije događaje, autore ulične umjetnosti i njihova djela. Pojašnjava se problematika definiranja pojma ulične umjetnosti, povezuje se s grafitima i objašnjava se njihova poveznica. Nadalje, prati se razvoj ulične umjetnosti kroz povijest; ispočetka su to bili natpisi i crteži na javnim površinama, no nakon druge polovine 20. stoljeća dolazi do pojave modernih slikovnih grafita, te naknadno i ulične umjetnosti. Navodi se važnost festivala urbane kulture, najpoznatija djela u Splitu, te svjedočenja značajnih autora o važnosti ulične umjetnosti i razlozima njihova djelovanja. Također se propituje i fenomen antigrafita, fokusirajući se pritom na grafite navijačke skupine Torcida. Naposljetku se pojašnjava zbog čega se ulična umjetnost smatra umjetnošću, a zbog čega vandalizmom.

Ključne riječi: ulična umjetnost, Split, grafiti, antigrafiti, vandalizam

ABSTRACT

This thesis deals with the chronological development of street art in Split, with emphasis on more prominent events, authors of street art and their work. The issue of defining the term street art is explained, it is connected to graffiti, and their connection is explained. Furthermore, the development of street art throughout history is tracked; in the beginning they were inscriptions and drawings on public surfaces, but after the second half of the 20th century modern pictorial graffiti start emerging, with street art emerging subsequently. The importance of festivals of urban culture is indicated, the most well-known works in Split, as well as the testimonies of relevant authors about the importance of street art, and the importance of their activity. The phenomena of anti-graffiti, with the emphasis being put on the graffiti of the sports fan group Torcida. Ultimately it is explained why street art is considered art, and why vandalism.

Key words: street art, Split, graffiti, anti-graffiti, vandalism

UVOD

Motivacija za diplomski rad potaknuta je željom da istražim temu ulične umjetnosti i što više aspekata vezanih uz ovaj društveni i likovni fenomen, svjesna da ne postoje sustavnija i detaljnija istraživanja o uličnoj umjetnosti u Splitu.

Na samom početku istraživanja naišla sam na problem shvaćanja i uporabe termina *ulična umjetnost*: što točno definira uličnu umjetnost i možemo li je dovesti u korelaciju s raširenijim terminom grafita? Ta se dva termina vrlo često miješaju ili shvaćaju kao istoznačnice pa se smatra da je ulična umjetnost opći naziv za bilo koji natpis ili umjetnički rad koji je nastao na ulici, odnosno, da je bilo koji natpis ili crtež zapravo grafit. U ovom radu neću u većoj mjeri ulaziti u klasifikaciju ulične umjetnosti i njezinog nazivlja, nego ću veći fokus staviti na historijat njezine pojave u Splitu s većim naglaskom na recentniju scenu.

Istraživanjem literature koja se bavi poviješću ulične umjetnosti u svijetu, uočavam da su ljudi od prapovijesti imali potrebu crtati po pećinama ili ostavljati otiske svojih ruku. Takav način ostavljanja vlastitog „traga“ (ispisivanjem imena ili slogana) na zidovima nastanjenih mjesta uvijek je bilo zanimljiv i dinamičan. Kao jedan od prvih modernih uličnih umjetnika često se ističe Darryl Mcray, poznatiji po nadimku Cornbread. Osim Cornbreada, u Americi je izrazito popularan i Taki 183.¹ Kao pioniri ulične scene dobivaju mnoge sljedbenike, ne samo u Americi, nego se šire na druge kontinente, posebno na Europu. Nadalje, u Parizu je djelovao umjetnik Blak la Rat² koji radi u inovativnom stilu, te s njime započinje pravi „tradicionalni“ *street art*.³

Splitski pioniri ulične umjetnosti dominiraju drugom polovicom 20. stoljeća, ako izuzmemo političke natpise, potpise, slogane i pokoji crtež koji su se prije pisali ili urezivali u kamen bedema ili kuća. Kasnije, festivalima ulične umjetnosti u Splitu nadahnjuju se nove generacije umjetnika od kojih su neki aktivni sve do danas.

No, unatoč zanimljivoj i složenoj povijesti ulične umjetnosti, cilj mi nije iscrpljivanje teme o uličnoj umjetnosti u Splitu, nego detektiranje relevantnih aktera i momenata. Stoga, sam odabrala šest autora koji su se, po mom vlastitom sudu, istaknuli po svojoj aktivnosti i prepoznatljivom stilu, te sam proučavala i analizirala njihov lik i djela. Uz pomoć autora,

¹ <https://www.sprayplanet.com/blogs/news/a-history-of-graffiti-the-60s-and-70s> (20.8.2018.)

² <https://blekleratoriginal.com/en/> (20.8.2018.)

³ *Street art* je popularniji naziv za uličnu umjetnost.

domogla sam se i fotografija njihovih starijih radova, od kojih su oni od prije 2000. godine u lošijoj kvaliteti zbog nemogućnosti evidentiranja radova boljom fotografskom opremom.

Bez obzira na kvalitetu, te su fotografije važne jer nam daju precizniji uvid u povijest splitske urbane scene, ali i mogućnost da opazimo kako su autori s vremenom usavršavali svoj stil. A poseban, prepoznatljiv „stil“ odlika je svakog splitskog afirmiranog uličnog umjetnika, o čemu svjedoče posredstvom intervjua.

Za razliku od uličnih umjetnika kojima sam posvetila ovaj rad, navijačka skupina Torcida njeguje drugačiji stil izvedbe – grafite i murale obojene crvenom, bijelom i plavom bojom koji slave nogometni klub Hajduk. Iako se razlikuju po stilu, tehnikama i što je najbitnije motivu, u manjoj sam mjeri uvrstila i rad ove grupe, jer su ovi grafiti ipak najrasprostranjeniji u Splitu.

Dok Torcida svoje murale i grafite crta legalno, na zidovima koje su odobrila tijela gradskih kotareva, ulični umjetnici češće crtaju nelegalno tj. na zidovima za koje nemaju dopuštenje nikakvog djelovanja. To je razlog zbog kojeg u radu potpisujem crtače samo nadimcima pod kojim crtaju zbog obećanja da im neću otkriti pravi identitet.

Kada se govori o uličnoj umjetnosti tada se učestalo dolazi do dvojbe je li ona odraz vandalizma ili kreativnog umjetničkog čina. Mišljenja se razlikuju: od afirmativnog stava uličnog umjetnika da se ulicu čini ljepšom ili da ukazuje na društveno-politički problem, do negativnog stava nekih građana koji u radu uličnih umjetnika ne vide nikakvu estetsku vrijednost. No ulični umjetnici ni ne mare da budu prihvaćeni, njima je bitnija poruka, moć da dopru do ljudi i mijenjaju njihovu svakodnevicu.

Metodologija istraživanja za ovaj rad podrazumijevala je višemjesečno prikupljanje dokumentacije na terenu, uključujući knjige, časopise, novinske članke i fotografije grafita. Osim toga, u radu su korišteni frontalni razgovori ili forma elektronske korespondencije u vidu pitanja i odgovora s autorima uličnih radova kao što su Ivan Svaguša, Segor Garber, Andrea Resner, Nikola Radovani, i drugi.

1. TERMINOLOGIJA ULIČNE UMJETNOSTI

1.1. Definiranje ulične umjetnosti

Iako nailazimo na mnoštvo definicija ulične umjetnosti, treba istaknuti kako ni danas ne postoji potpuna i sustavna definicija.⁴ Spojimo li više definicija, možemo reći da je ulična umjetnost vizualna umjetnost⁵ stvorena u obliku dvodimenzionalnih radova ili instalacija na javnim prostorima najčešće odbacujući tradicionalne načine izlaganja umjetnosti⁶ kao što su muzeji i galerije.⁷ Laički rečeno, njihovo je umjetničko komuniciranje na „ulici“ i često se tumači kao oblik prekoračenja zabrane tj. djelovanje u javnom prostoru, nastalo bez dopuštenja institucija koje vrše lokalnu vlast.⁸

Svrha je ulične umjetnosti najčešće aktivistička; isticanje i kritika nekakvog problema. Često reagiraju na političke i ekološke probleme te šalju mirovne poruke, ukazujući na određene negativne pojave s ciljem osvještavanja društva.⁹ Umjetnici pomno izabiru područje i prilagođavaju ga kontekstu dizajna, pojačavajući time poruku. Kada govorimo o lokalnom kontekstu, primjer toga bio bi Apašov rad *Oću svoja prava* koji se nalazi na zgradi Pravnog fakulteta u Splitu.

Slika 1. Apaš, *Oću svoja prava*, Domovinskog rata ul., 2006.

⁴ Često se koristi engleski naziv *street art*.

⁵ <https://artsandculture.google.com/entity/m07vwy6?categoryid=art-movement> (1.8.2018.)

⁶ http://www.skole.hr/ucenici/ss?news_id=11528 (1.8.2018.)

⁷ <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=street%20art> (1.8.2018.)

⁸ <http://www.buro247.hr/kultura/ekspert/street-art-vandalizam-ili-umjetnost.html> (1.8.2018.)

⁹ Lucie-Smith, 1995, 179.

Osim vrlo eksplicitnih političkih radova, duhovitih i šokantnih, nerijetko se susreću i radovi čija je svrha samo uljepšati prostor i jednolična područja „oživjeti“ bojom. Takav dizajn obično prekriva neprivlačne zidove, pukotine na podu, ulične stupiće i slično.¹⁰ No pitanje ostaje: jesu li ti radovi isključivo estetske prirode, ili se iza njihove „nezainteresiranosti“ krije volja za poticanjem kritičke misli i propitivanje dominantnih društvenih vrijednosti?

1.2. Podjela ulične umjetnosti

Nije lako napraviti klasifikaciju ulične umjetnosti. Međutim, moguće je izdvojiti određene tehnike koje u tom nastojanju mogu pomoći i koje se pojavljuju u nekim pisanim studijama o uličnoj umjetnosti. Autori ne samo da koriste različite tehnike da izraze svoj aktivizam ili uljepšaju okolinu, nego i prilagođavaju tehnike svom stilu i svrsi poruke svog rada. Primjerice, ako im je važna brzina rada i veća proširenost rada, autori će koristiti šablonu ili naljepnicu, ali ako je autoru pak važnija veća estetska vrijednost, vjerojatno će odlučiti crtati mural.¹¹

Moguće je razlikovati:

- 1) Murale - veći crteži koji se obično rade na legalnim zidovima zbog dužeg vremena izrade. Često se rade u sklopu različitih festivala ulične umjetnosti ili putem narudžbe.¹²

Slika 2. Ivan Svaguša, *Usudiš li se živjeti?*, Trstenik, 2013.

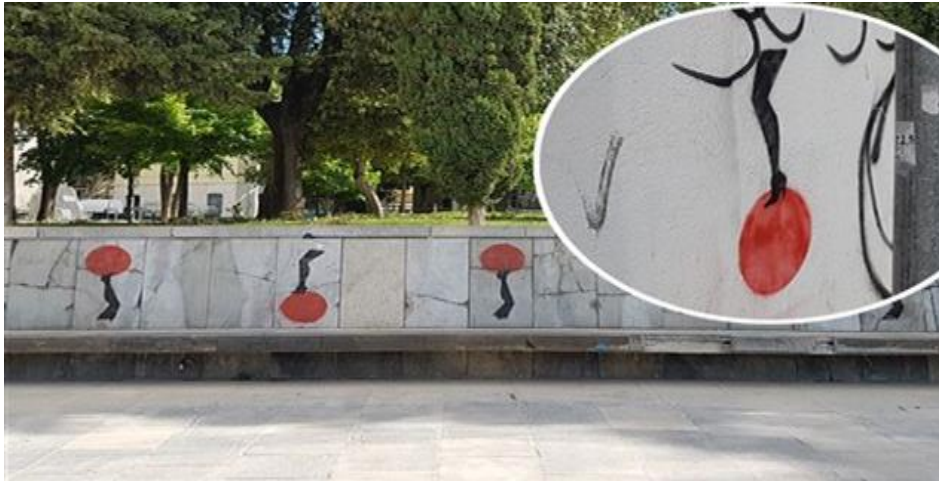
- 2) Šablone (*stencil art*) - predstavljaju ručno izrađen oblik u određenom materijalu (uglavnom papir ili karton) koji se prenosi na željeno područje sprejom ili zidnom bojom nanošenom valjkom.¹³

¹⁰ <http://pressedan.unin.hr/ulicna-umjetnost-kao-nacin-izrazavanja.html> (1.8.2018.)

¹¹ <https://vizkultura.hr/zagreb-prica/> (1.8.2018.)

¹² <https://www.britannica.com/art/mural-painting> (1.8.2018.)

¹³ <https://mymodernmet.com/stencil-art/> (1.8.2018.)

Slika 3. Studenti Umjetničke akademije u Splitu, *Kraljica lopte*, Park Josipa Juraja Strossmayera, 2017.

- 3) Naljepnice – drugi nazivi su *sticker bombing*, *slap tagging* i *sticker tagging*. Izrađene naljepnice apliciraju se po javnim površinama uglavnom radi aktivističkih razloga ili možda u sklopu avangardne umjetničke kampanje.¹⁴

Slika 4. Nikola Radovani, *Pointers*, Skalice, 2010.

- 4) Mozaik - trenutno najpoznatiji mozaičar *street arta* jest Space Invader, poznat po korištenju likova iz istoimene kompjutorske igrice. Invader se vidi kao „*haker javnih površina koji se širi kao mozaični virus*“.¹⁵

¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Sticker_art (1.8.2018.)

¹⁵ [https://en.wikipedia.org/wiki/Invader_\(artist\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Invader_(artist)) (1.8.2018.)

Slika 5. Space Invader, *Marina di Ravenna*, Italija, 2015.

Godine 2006. mozaici nalik Invaderovim radovima širili su se Splitom, ali pošto se Split ne nalazi na listi gradova koje je Invader „osvojio“, dolazimo do zaključka da se radi o imitaciji njegovih djela od strane nepoznatog umjetnika.¹⁶ To potvrđuje i sam autor.¹⁷

Slika 6. Mozaik lažnog Space Invadera na podnožju kipa Grgura Ninskog iz 2006. godine

5) Bombardiranje vunom (*Yarn bombing*) - termin često znan i kao „grafiti za bake“ jer se koristi pletivo kao medij kreativnog izražavanja. Pretpostavlja se da je bombardiranje

¹⁶ <https://www.space-invaders.com/world/> (1.4.2019.)

¹⁷ Više o suvremenim umjetničkim intervencijama na javnim spomenicima u Splitu: Prančević D., Kesić B. (2015) „Anali Galerije Antuna Augustinčića“, *Klanjec*, Zagreb, br. 32-33, 34-35.

vunom započelo u Teksasu, kao rezultat nedovršenih projekata i velikog ostatka pletiva, kojeg su koristili za uljepšavanje ulica. I danas se ova umjetnost uglavnom fokusira na svrhu uljepšavanja.¹⁸

Slika 7. Grupa Yarn bombing je ukrasila vrata Zemaljskog muzeja BiH, 2013.

- 6) Ulične instalacije - trodimenzionalni objekti postavljeni u urbani okoliš.¹⁹ Mogu biti samostalni radovi, ali češće nadopunjuju ili interveniraju na postojeći objekt, spomenik i slično.²⁰

Slika 8. Mario Gazić, *Rade Končar panker*, Bačvice, 2007.

¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Yarn_bombing (2.8.2018.)

¹⁹ <https://www.trendhunter.com/slideshow/urban-art-installations> (1.8.2018.)

²⁰ <https://www.widewalls.ch/urban-interventions/> (1.8.2018.)

- 7) Wood blocking - naslikani komadići drva, šperploče ili drugog jeftinog materijala koji se apliciraju na ulične znakove.²¹

Slika 9. Primjer šaljivog wood blockinga na prometnom znaku u Posušju iz 2019. godine

- 8) 3D umjetnost - iluzija trodimenzionalnog prostora stvorena na pločniku, cesti ili zidovima. Split je bio domaćin festivala 3D umjetnosti 2015. godine, kada su suhim pastelama crtali 3D slike na pločniku Rive.²²

Slika 10. Split 3D street art festival, Riva, 2015.

1.3. Definiranje grafita

Definiranje grafita susreće se sa sličnom problematikom kao i definiranje ulične umjetnosti, i to ponajprije zbog općeg razumijevanja da su ova dva termina sinonimna. Ako bi se vodili prema Bratoljubu Klaiću, riječ grafit potječe iz grčkog (*grafo-* pišem), odnosno iz talijanskog jezika (*graffito* - natpis ugreben u zidu, urezan crtež).²³

²¹ <http://blocs.xtec.cat/streetart/definition-of-street-art/street-art-definition-and-techniques/> (1.8.2018.)

²² <http://www.adrenalin.hr/ostalo/zabava-umjetnost/split-domacin-trodimezionalne-umjetnosti/> (1.8.2018.)

²³ Klaić, 1974, 172.

Često se mogu naći definicije koje bi potvrdile mišljenje o ovim dvama fenomenima kao istoznačnicama. Sociolog Dražen Lalić definira grafite kao „specifični oblik ljudskog izražavanja karakterističan prvenstveno za ulicu, odnosno za urbani prostor koji svojom hladnoćom tjera ljude, pogotovo mlade, da 'šaranjem' pokušaju učiniti bliskijim sebi i svojim istomišljenicima. Time se izražava određeni identitet, uglavnom sasvim drukčiji od onog koji prevladava u široj društvenoj sredini.“²⁴ Uzimajući u obzir ovu definiciju, možemo pomisliti da se radi o istom terminu, iako je ključna razlika u svrsi, stilu i često tehnikama rada. Lalić pobliže pojašnjava grafite citirajući Renatu Neumann koja definira grafite kao „crtane tvorevine..., jezične znakove, simbole i eksperimente s abecedom, u formi urezivanja i pisanja po zidu“.²⁵

Slika 11. SenkOne, *grafit*, Turističko-ugostiteljska škola Split, 2010.

Za razliku od ulične umjetnosti koja oslikava okolinu radi estetskih poriva i aktivizma, grafiti imaju ulogu da populariziraju umjetnika i njegov jedinstven stil. Iako većina neupućenog građanstva ne razumje zašto se isti grafiti koje primjećuju po različitim kvartovima ukalupljeno ponavljaju, grafiteri zapravo „osvajaju“ (bombardiraju)²⁶ određene površine i kvartove i time dobivaju svojevrsno uvažavanje od *grafiti* zajednice.²⁷

²⁴ Lalić, Leburić, Bulat, 1991, 29.

²⁵ Isto.

²⁶ U slengu ulične umjetnosti koristi se riječ „bombardirati“ ili „bombing“ za radnju kojom umjetnik ostavlja potpise (tagove) na više različitih površina sa ciljem da napravi što više svojih dijela.

²⁷ Josip Užarević je uočio da su „ulice, trgovi, fasade, podzemni prolazi, nadvožnjaci, mostovi (...) stadioni, škole, učenički i studentski domovi“ najčešći javni urbani prostor na kojima se ostvaruju grafiti. Izvor: Užarević, 2012, 109.

Ova dva fenomena međusobno se razlikuju, ali imaju i mnoštvo zajedničkih karakteristika što ih čini povezanim u tolikoj mjeri da je teško govoriti o uličnoj umjetnosti bez spominjanja grafita i obrnuto. Nadalje, često se ulična umjetnost naziva i *post-grafitima* što nam govori da se ulična umjetnost razvila iz grafita.²⁸

1.4. Podjela grafita

Fedor Kritovac smatra da se trebaju razlikovati barem tri kategorije grafita, odnosno razlike među tipologijama.²⁹ Prva kategorija su grafiti s izravnom porukom, gestom ili parolom. Nije važna tehnika niti estetska vrijednost, nego samo pozornost prolaznika. Druga kategorija je nagnana potrebom za ostavljanjem traga na javnoj površini ponavljanjem svog potpisa. Treća skupina ima veću umjetničku vrijednost; grafiti koji su bliski figuraciji, utjecajima stripa ili pop arta i stilizaciji teksta.³⁰ Osim ove tri opće kategorije, grafiti se mogu podijeliti u konkretnije grupe po likovnosti i svrsi.

Moguće je razlikovati:

- 1) *Style piece* – unaprijed pripremljeno crtanje s temom i skicom na legalnom zidu.³¹

Slika 12. *Festival Xstatic*, Turska kula, 2018.

²⁸ <https://taboojive.com/graffiti-v-post-graffiti-words-on-a-wall/> (3.8.2018.)

²⁹ Mrduljaš, 2004, 70.

³⁰ Isto.

³¹ <https://graffitocanberra.wordpress.com/styles-of-graffiti/> (10.8.2018.)

- 2) *Bombing piece* – ilegalni grafiti, obično crtani po noći. Grafiteri koriste najčešće srebrnu ispunu i crni obrub zbog veće pokrivne moći tih boja.³²

Slika 13. Idol, *Idol*, Skalice, 2017

- 3) *Throw-up* – ilegalni grafiti u jednostavnoj formi, okruglasta slova, nekad iz jedne neprekidne linije zbog brže izvedbe.³³

Slika 14. Canoholix, *throw u-up grafit*, Lokve, 2019.

- 4) *Tag* (potpis) - autorovi stilizirani jedinstveni potpisi sastavljeni od slova i/ili brojeva, obično izveden sprejom ili markerom.³⁴ Kao što je već istaknuto, višestruko pisanje istog taga na više lokacije se naziva „bombing“. Grafiteri „bombardiraju“ ulice kako bi svoj rad naglasili i učinili ga što dostupnijim te stekli što veću afirmaciju i poštovanje unutar grafiterske zajednice.³⁵

³² <https://graffitocanberra.wordpress.com/styles-of-graffiti/> (10.8.2018.)

³³ <https://www.theskullandword.com/graffiti-basics-tagging-throwing-up-piecing/> (10.8.2018.)

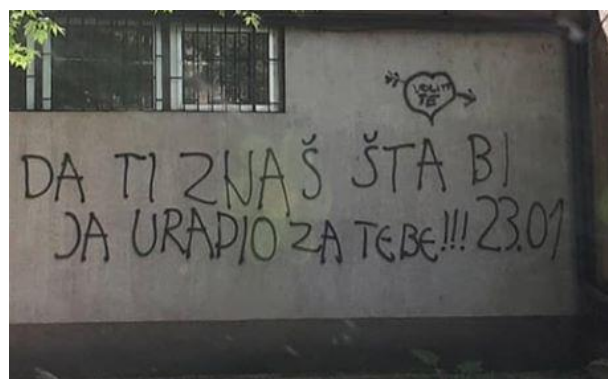
³⁴ <http://grafitiwandalizam.blogger.ba/arhiva/2008/11/22/1921804> (2.8.2018)

³⁵ Gladović, 2017, 3.

Slika 15. Moses, *tag*, Split, 2017.

- 5) Natpisi – nastaju kad spontani prolaznici napišu poruke na zidu. Mogu biti ljubavni, sportski, politički ili čak vandalski tj. natpisi s neumjesnim simbolima i primitivnim izrekama.³⁶ Refeirajući se na pojavu uličnih natpisa, Stipe Botica zapisuje da „u grafitima sve vrvi od iskričavosti, nadmudrivanja, trpkog humora, samohvala, poruga“.³⁷ Najčešći su natpisi napisani hrvatskim standarnim jezikom ili žargonom, često bez poštivanja pravopisne norme.

Slika 16. Nepoznati autori, *natpis*, Skalice, 2011.

³⁶ Blachowicz-Wolny, Blachowicz, 2017, 10.

³⁷ Botica, 2010, 393.

2. RAZVOJ ULIČNE UMJETNOSTI U SVIJETU

Izražavanje putem simbola blisko je ljudskoj prirodi od samog početka čovjekove kulture. U samom početku civilizacije, tadašnji ljudi su imali potrebu ostaviti svoj trag u špiljama smatrajući ih danas jednim od najvećih kulturnih vrijednosti.³⁸ Smatra se da su prvi grafiti nastali u pretpovijesno doba (špilje Lascaux u Francuskoj i Altamira u Španjolskoj), a kasnije su zabilježeni u Sredozemlju (stari Egipat), antičkoj Grčkoj i rimskoj kulturi.³⁹ Neki od tih crteža stari su i do 40.000 godina.⁴⁰

Slika 17. Slikarije na zidovima špilje, Lascaux, oko 12000 pr. Kr.

S pojavom kršćanstva, učestaliji su crteži i natpisi vjerskog sadržaja. Specifični su grafiti u rimskim katakombama na temu vjere, boga, raznih kultova i s prikazom karakterističnih kršćanskih simbola.

Slika 18. Crteži iz katakombe Callixtus

³⁸ Praljudi bi koristili vlastite ruke kao šablonu prskajući preko ruke različite vrste krede i zemlje, ili bi umočili ruku u sličnu smjesu i samo pritiskali o zid. (Izvor: Lalić, Leburić, Bulat, 1991, 10.)

³⁹ Recentnim istraživanjem su otkrivene 44 slikarije u Romualdovoj pećini u Lirskom kanalu. Među njima se nalaze slikarije bizona i divokoze i ljudskih figura, a smatraju se starijim više od 30 000 godina. Više o pećini pogledati na: <https://www.glasistre.hr/znanost/pronadana-hrvatska-altamirau-romualdovoj-pecini-otkrivene-44-slikarije-stare-vise-od-30000-godina-585610> (3.6.2018.)

⁴⁰ Lalić, Leburić, Bulat, 1991, 10.

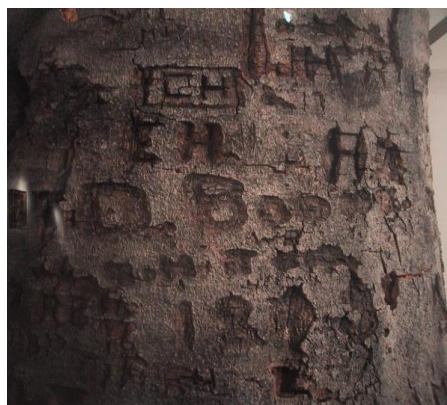
U srednjem vijeku, u crkvama i samostanima najviše se nalazi urezanih grafita. Analizirajući sadržaje grafita u Engleskoj u razdoblju od 12. do 16. stoljeća, Robert Reisner primjećuje da u njima dominiraju ozbiljne teme uz izrazit manjak humora što odgovara duhu vremena. Osim u crkvama, sačuvani su i srednjovjekovni natpisi na zidovima kamenih dvoraca i kula, zabilježene religijske, filozofske i druge poruke.⁴¹

Slika 19. Urezani natpis „Westelbyh“ iz 15. stoljeća u crkvi Sv. Katarine iz Ludhama

Nadalje, Reisner smatra da je 18. stoljeće bilo „zlatno doba grafita“, kada su grafite počeli pisati svi slojevi društva, za razliku od prijašnjih stoljeća kada su ih pisali samo pripadnici viših slojeva. Veća proširenost pismenosti nagnala je pripadnike nižih staleža da pišu dosjetke ili promišljanja o ljubavi, uživanju u alkoholu i duhanu, te drugim temama.⁴²

Osvajanjem Amerike došljaci su urezivali svoje doživljaje i obilježavali novi teritorij. Poznat je grafit iz 18. stoljeća kojeg je napisao Daniel Boone: *D. BOON KILLED A. BAR IN THE YEAR 1760* (D. Boon ubio je A. Bara 1760 godine).⁴³

Slika 20. Daniel Boone, *D. BOON KILLED A. BAR IN THE YEAR 1760*, Amerika, 1760.

⁴¹ Lalić, Leburić, Bulat, 1991, 19.

⁴² Isto.

⁴³ Daniel Boone je bio jedan od legendarnih američkih heroja i vojnika. Najpoznatiji je po istraživanju Amerike i naseljenju u današnji Kentucky. Izvor: <https://www.biography.com/explorer/daniel-boone> (1.6.2019.)

Grafiti 18. stoljeća svjedoče o veselom životu u Engleskoj i drugim zemljama, no iduća, viktorijanska era, nije ostavila dokaze o grafitima. To je bio početak industrijalizacija i širenje siromaštva, o čemu nema zabilježenih natpisa, što se može pripisati prohibiciji takvog oblika izražavanja koja je bila u skladu s konzervativizmom tog vremena.⁴⁴

Tijekom Drugog svjetskog rata, američka vojska je počela primjećivati natpis „*Kilroy was here*“. Natpis je bio nadopunjen nacrtanim likom koji je nosom i rukama virio preko nacrtanog zida. Do danas se ne zna autor ovog dijela, niti detalji nastanka, ali činjenica je da ih je iscrtno na tisuće.⁴⁵

Slika 21. Nepoznati autor, *Kilroy was here*, Amerika, 1940.

Prvi moderni *grafiti* ili *street art* umjetnik pojavio se 1967. u Philadelphiji (SAD). Darryl McCray, poznatiji po svom alter-egu Cornbread,⁴⁶ na zidovima je ostavljao poruke svojoj djevojci „*Cornbread loves Cynthia*“. Iako veza sa Cynthiaom nije potrajala, Cornbread je nastavio pisati svoje ime i uživao popularnost kao jedan od začetnika ulične umjetnosti.⁴⁷

Slika 22. Cornbread, *Cornbread*, Philadelphia, 1967

⁴⁴ Lalić, Leburčić, Bulat, 1991, 18.

⁴⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Kilroy_was_here (2.8.2018.)

⁴⁶ Darrylu McCrayu je bio nadimak Cornbread jer bi često ulazio u kuhinju u školskoj kantini i tražio da mu se posluži kukuruzni kruh. Izvor: <https://www.sprayplanet.com/blogs/news/a-history-of-graffiti-the-60s-and-70s> (20.8.2018.)

⁴⁷ <https://www.sprayplanet.com/blogs/news/a-history-of-graffiti-the-60s-and-70s> (20.8.2018.)

Sljedeći pionir i prijenosnik epidemije uličnog pisanja bio je Taki 183.⁴⁸ Nadimak Taki je proizašao kao skraćena riječ Demetaki, grčke verzije njegova imena Demetrius. Nadodao je nadimku broj 183 jer je to bio broj njegove ulice. Taki je zaslužan za brojne potpise u New Yorku, zahvaljujući svojoj profesiji kao poštara. Tada je ulična umjetnost bila novost, nije se u većoj mjeri smatrala ilegalnim činom. Tadašnji pioniri nisu mogli ni sanjati da će se ono što oni rade, od jednostavnih potpisa na zidu ili vlaku, proširiti u Europu i na ostale kontinente.⁴⁹

Slika 23. Taki 183, *tag*, New York, 1971.

Grafiti su s vremenom postajali sve popularniji u New Yorku. Mladi i djeca su često provodili vrijeme na ulici, te je oslikavanje ulica bila vrsta zanimacije. Umjetnici su pronalazili različite načine kako da se istaknu na zidu punom potpisa, tako da su obična slova počela dobivati debljinu, crtala su se sve veća, bojali su unutrašnjost slova, dodavali linije i pozadine i s vremenom su se dodavali i različiti likovi i crteži. Što je više osoba crtalo i pisalo po zidovima, radovi su postajali sve kreativniji i poprimali su raznovrsnost umjetničkog komuniciranja na ulici, kakvu možemo vidjeti i danas.⁵⁰

Slika 24. Zephyr, *Zephyr*, New York, 1977.

⁴⁸ <https://www.wikiart.org/en/taki-183> (1.8.2018.)

⁴⁹ <https://www.taki183.net/> (1.8.2018.)

⁵⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Graffiti> (1.8.2018.)

Nakon što je ulična umjetnost „osvojila“ cijeli SAD, ova umjetnička epidemija počela se širiti i na ostale kontinente. U Europi se najviše istaknuo francuski umjetnik Blek le Rat koji je prvi počeo koristiti šablone u svrhu „umjetnosti na ulici“.⁵¹ Blek le Rat je tiskao šablone štakora po cijelom Parizu, smatrajući da su štakori jedine slobodne životinje u gradu.⁵² Dok su drugi umjetnici kopirali viđeno iz New Yorka, Blek le Rat je smatrao da isto pravilo uspješnih radova vrijedi u Parizu, europskom gradu drugačije strukture, povijesti i stila od New Yorka, ogromnog grada izrađenog od betona i željeza.⁵³

Pokušavajući prilagoditi svoju verziju grafita okolišu u kojem se nalazi, nastao je *street art* kakvog znamo danas. Blek le Rat nije htio ostaviti samo svoje potpise po gradu, nego svoj trag, stav i kritiku društva u kojem živi. Primjer njegova socijalno-umjetničkog djelovanja ogleda se u trenutku kada u siromašnim kvartovima crta klasične slike, poput Caravaggiove Madonne di Loreto, a u bogatijim kvartovima scene iz siromašnih područja; prosjake, beskućnike i slično.⁵⁴

Slika 25. Blek le Rat, *crtež*, London, 2008.

⁵¹ Blek le Rat je alter-ego Parižanina Xaviera Proua. Izvor:

<https://www.stencilrevolution.com/blogs/profiles/blek-le-rat> (2.8.2018.)

⁵² <https://www.stencilrevolution.com/blogs/profiles/blek-le-rat> (2.8.2018.)

⁵³ Maković, 1988, 18.

⁵⁴ <https://blekleratoriginal.com/fr/> (2.8.2018.)

Najpoznatije sljedeće ime ulične umjetnosti je Banksy koji je bio inspiriran Ratovim radom. Poput Bleka le Rata, i Banksy se bavi socijalnim temama često s dodatkom sarkazma i ironije.

Slika 26. Banksy, *Vojnik i djevojčica*, Betlehem, 2007.

Iako se njegovi radovi i dalje smatraju prekršajem, zbog svoje popularnosti, pojedini su radovi ostavljeni na zidovima, a neki su čak i plastificirani.⁵⁵

Slika 27. Banksy, *Hammer boy*, New York, 2013.

Ulična umjetnost i grafiti su se do danas proširili izvan početnih socio-ekonomskih granica. Nakon početnog otpora kojeg je javnost pokazala prema uličnoj umjetnosti i grafitima, oni su

⁵⁵ <http://www.banksy.co.uk/> (2.8.2018.)

polako počeli ulaziti u popularnu kulturu i postali dio svakodnevice. Velike kompanije su ih počele koristiti u svojim reklamama kako bi privukli mlađe kupce, a neki su čak zapošljavali crtače da im oslikaju jumbo-plakate. Nekim autorima odgovara konformitet i zarada od nekadašnje strasti, dok drugi smatraju da se sudjelovanje u bilo kojoj verziji konzumerizma protivi onome što ulična umjetnost jest.⁵⁶

Slika 28. *Primjeri korištenja ulične umjetnosti u svrhu reklamiranja brendova Nike i Addidas*

Kao završnu paragraf ovog poglavlja poslužit će nam misao Zvonka Makovića koji je krajem osamdesetih godina o svjetskoj uličnoj sceni zapisao sljedeće: „*Posljednjih je godina, naime, riječ graffiti izgubila auru opscenosti i sirovosti, nekulture i sramote, nezakonitosti i zakonitosti. Grafiti su postali sastavnim dijelom kulturne, dapače, chic ikonografije: njih susrećemo bilo kao pojam, bilo stvarno na svim onim mjestima koja su još nedavno bila opasana čvrstim bedemima što jasno luče Pravilno od Nepravilnog, Zakonito od Nezakonitog, Kulturno od Vandalskog*“.⁵⁷

⁵⁶ Duda, 2008., 80.

⁵⁷ Maković, 1988, 194.

3. KRONOLOŠKI RAZVOJ ULIČNE UMJETNOSTI U SPLITU

3.1. Aktivnost do 20. stoljeća

Prve poznate stilske figuracije koje možemo nazvati prapočetcima ovog fenomena nađene su u samoj jezgri grada Splita. Možda je to slučaj jer je današnji grad Split prethodio procesu transformacije kasnoantičke palače u grad i samoj očuvanosti palače koja svjedoči natpisima i crtežima nastalih kroz povijest.⁵⁸

Među najstarijima se smatraju potpisi ili znakovi uklesani unutar Dioklecijanove palače, a potpisi graditelja posvuda su po Dioklecijanovim podrumima.⁵⁹

Slika 29. Inicijali na vanjskim zidovima mauzoleja iz 1969. godine

Kasnije nije bilo tako ni neuobičajeno da i vlasnici kuća ostavljaju u kamenu potpis, osobni ili obiteljski slogan.⁶⁰ Zanimljiva su dva natpisa kraj bivše knjižare Morpurgo.⁶¹ S desne strane je natpis „*respice finem*“, u prijevodu s latinskog „*misli na kraj*“. Ta je izreka bila vrlo prisutna u kršćanskom svijetu, često u proširenom obliku izreke „*Quidquid agis, prudenter agas et respice finem*“ u prijevodu „*Sve što radiš, radi pažljivo i misli na kraj*“.⁶²

Slika 30. Natpisi *respice finem* i *nosce te ipsvm*

⁵⁸ <https://visitsplit.com/hr/1776/duhovni-grafiti> (1.8.2018.)

⁵⁹ Dioklecijanova palača je antička palača cara Dioklecijana u Splitu. Oko 300. godine podigao ju je rimski car Dioklecijan i u njoj je boravio nakon povlačenja s prijestolja (305.g) do smrti (316.g). Ostaci palače danas su dio povijesne jezgre grada Splita koja je upisana na UNESCO-ov popis mjesta svjetske baštine u Europi još 1979. godine. Izvor: Rapanić, 2007, 152.

⁶⁰ <https://visitsplit.com/hr/1776/duhovni-grafiti> (1.8.2018.)

⁶¹ Knjižara Morpurgo nalazi se na Narodnom trgu u Splitu. Izgrađena je u 19. stoljeću i zavedena je kao nepokretno kulturno dobro, klasificirano kao "profana graditeljska baština". Izvor: https://hr.wikipedia.org/wiki/Knji%C5%BEara_Morpurgo_u_Splitu (3.8.2018.)

⁶² <https://visitsplit.com/hr/1776/duhovni-grafiti> (1.8.2018.)

S lijeve strane je napis „*nosce te ipsvum*“, latinski prijevod grčkog natpisa koji se nalazio na Apolonovom proročištu u Delfima, a znači „*upoznaj samog sebe*“.⁶³

Što se tiče katedrale sv. Duje i zvonika, najčešći su motivi jednostavno uklesani križevi, natpisi i inicijali.

Slika 31. Urezani križevi na zidovima mauzoleja katedrale

Osim grafita, u mauzoleju se nalaze i crteži iz srednjeg vijeka.

Slika 32. Crtež broda iz srednjeg vijeka na zidu mauzoleja katedrale iz 14. stoljeća

Urezbareni brod se nalazi na jugozapadnom zidu mauzoleja katedrale. Crtež je jednostavan i prikazuje manji brod zaobljenog masivnog trupa, visoko uzdignutog pramca i krme, nad kojim se uzdiže odeblji jarbol. Poprečno na jarbol položen je križ za malo kvadratno jedro koje se nazire na prikazu.⁶⁴ Duško Kečkemet je analizirao ovaj crtež, objašnjavajući ga kao: „*prikaz votivnog, a ne biblijsko-sakralnog značenja jer je djelo nevješta pomorca ili ribara, a ne majstora kipara ili slikara*“.⁶⁵ Smatrao je da pripada 14. stoljeću, a Ita Praničević Borovac smatra da se radi o trgovačkom jedrenjaku.

⁶³ <http://www.artnit.net/razglednica/item/2591-proro%C4%8Di%C5%A1te-u-delfima.html> (1.8.2018.)

⁶⁴ Praničević Borovac, 2001, 40.

⁶⁵ Kečkemet, 1962, 562.

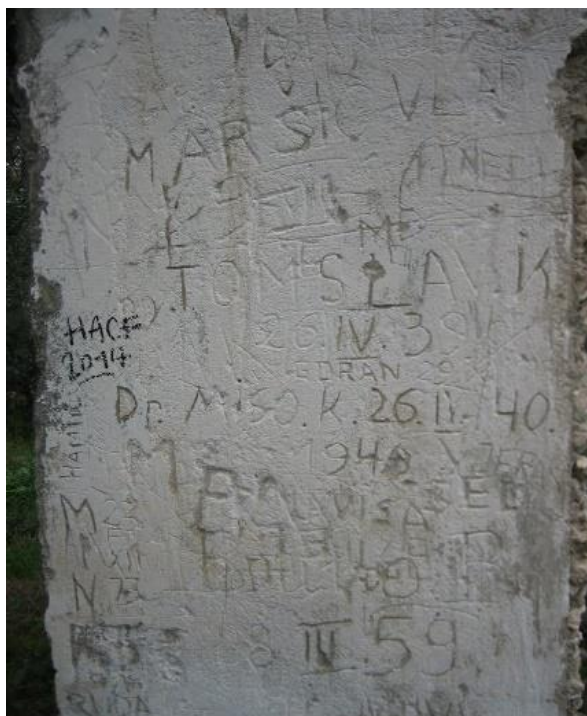
3.2. Aktivnost u prvoj polovici 20. stoljeća

Obnavljanjem zvonika splitske katedrale (1890.-1908.) urodilo je novim natpisima u unutrašnjosti zvonika. Većinom se radi o inicijalima, potpisima ili natpisima na latinskom jeziku. Smatra se da su autori bili radnici tijekom obnove zvonika budući da nitko osim radnika nije imao pristup unutrašnjosti zvonika.⁶⁶

Slika 33. Natpisi u unutrašnjosti zvonika splitske katedrale iz 1900., 1905. i 1910. godine

Sve do sredine 20. stoljeća, na ulicama se mogu naći natpisi imena, slogana i jednostavni crteži za čiji nestanak je zaslužan tok vremena.

Slika 34. Natpisi na Turskoj kuli iz 1939., 1940. i 1959. godine

⁶⁶ Ugrin, 2015, 66.

Politička scena početkom 20. stoljeća na našim je prostorima bila u tolikoj mjeri turbulentna da su česti natpisi bili političke parole ili izražavanje mišljenja jednog segmenta društva. Jedan od popularnih političkih natpisa bio je natpis na vanjskom dijelu bedema Cornaro „*Smrt fašizmu, sloboda narodu*“, moto jugoslavenskih partizana. Grafit je osvanuo na ovoj poziciji zbog velike vidljivosti Nijemcima koji su ulazili u okupirani Split.⁶⁷

Slika 35. Nepoznati autor, *Smrt fašizmu, sloboda narodu*, bedem Cornaro, 1943.

Sličnu intervenciju je 2016. godine napravio aktivist Radničke fronte Jovan Grkinić koji je Dan pobjede nad fašizmom odlučio obilježiti ispisujući natpis „*SF SN*“ (*Smrt fašizmu, sloboda narodu*).

Slika 36. Jovan Grkinić, *SF SN*, bedem Cornaro, 2016.

Iako je Grkinić bio pravno i novčano kažnjen za natpis, podsjetio je okolinu na povijesni grafit iz prošlog stoljeća.⁶⁸

⁶⁷ https://sh.wikipedia.org/wiki/Smrt_fa%C5%A1izmu_-_sloboda_narodu! (1.8.2018.)

⁶⁸ Isto (1.8.2018.)

3.3. Aktivnost druge polovice 20. stoljeća

Početak 1945. godine, Hrvatska postaje dio Federativne Narodne Republike Jugoslavije, države komunističkog bloka na čelu s Josipom Brozom Titom. Ovaj režim isprva je imao nisku toleranciju prema buntu i neistomišljenicima, osobito ako je bila riječ o političkim pitanjima i nesuglasicama.⁶⁹ No, ni uz ozbiljne posljedice režim nije mogao zaustaviti mlade da interveniraju i iznose mišljenje na zidovima ulice ili da reagiraju u javnom prostoru grada.

Akcija Crveni Peristil jedna je od prvih intervencija u javnom prostoru na području bivše Jugoslavije i prvi umjetnički istup u javnu gradsku sferu Splita.⁷⁰ Osmorica mladih umjetnika⁷¹ su izrazili svoj protest prema tadašnjoj politici akcijom bojanja splitskog Peristila u crvenu boju u noći s 10. na 11. siječnja 1968. godine.⁷² Ova intervencionistička akcija bila je inspirirana informacijama o suvremenoj umjetnosti koje su do aktera došle preko njihovog profesora povijesti umjetnosti Božidara Jelenića čiji je utjecaj na ovaj performans neupitan.⁷³

Bojanje Peristila u „kardinalsku crvenu“ planirano je mjesecima što je vidljivo u mjesečnom pribavljanju crvene boje u malim količinama kako se ne bi privukla pozornost. Akteri su metlama nanijeli spomenutu boju na kamene ploče, a nije ih zaustavio ni policajac kojeg su uspjeli uvjeriti da je riječ o pripremama scenografije za predstavu.⁷⁴

Samo dan nakon uspješno odrađene intervencije, 12. siječnja 1968. godine u Slobodnoj Dalmaciji izašao je članak pod nazivom „Vandalizam grupe mladića – Crveni Peristil“, a ubrzo su o njima pisali i drugi lokalni mediji.⁷⁵

Akcija je često bila predmetom rasprava koje su tražile odgovor o karakteru njezine motivacije, a dodatnu dozu misterioznosti daje činjenica da su interpretacije aktera ovog događaja različite; primjerice Vladimir Dodig Trokut navodi da je akcija imala političke i ideološke težnje, dok Slaven Sumić navodi kako su se samo htjeli umjetnički izraziti.⁷⁶ Željko Kipke izjašnjava svoj stav: „*Ne samo što do danas nema pouzdanih dokumenata o točnom broju njezinih članova, njihovom umjetničkom ili izvanumjetničkom pedigreu, što su njihove*

⁶⁹ Goldstein, 2011, 348.

⁷⁰ Marjanić, 2013, 1728.

⁷¹ Znani autori Crvenog peristila bili su: Pave Dulčić, Toma Čaleta, Slaven Sumić, Nenad Đapić, Radovan Kogej, Srđan Blažević i Denis Đokić. Izvor: Kipke, 1989., 166.

⁷² Čokolić, Grubišić, Duvnjak, 2012, 198.

⁷³ Marjanić, 2013, 883.

⁷⁴ Isto, 876.

⁷⁵ Počanić, 2016, 52.

⁷⁶ Čokolić, Grubišić, Duvnjak, 2012, 209.

skice, nacrti i ideje ostali u zraku ili polagano zamiru u glavama svjedoka, nego je sama formacija bila labava, osipala se u frakcije, mijenjala nazive ili se ponovno vraćala matičnoj formuli, tako da se promatrač sa strane vrlo lako zapliće u mrežu zabluda o uličnoj filozofiji ili specifičnoj društvenoj atmosferi bez predikata svijesti“.⁷⁷

Unatoč tome što članovi nisu sustavno i planirano bilježili svoje djelovanje, sigurno je da je akt bojanja Peristila vrlo važan umjetnički čin koji je šokirao „uspavani grad“ prodrnavši ga iz temelja.⁷⁸

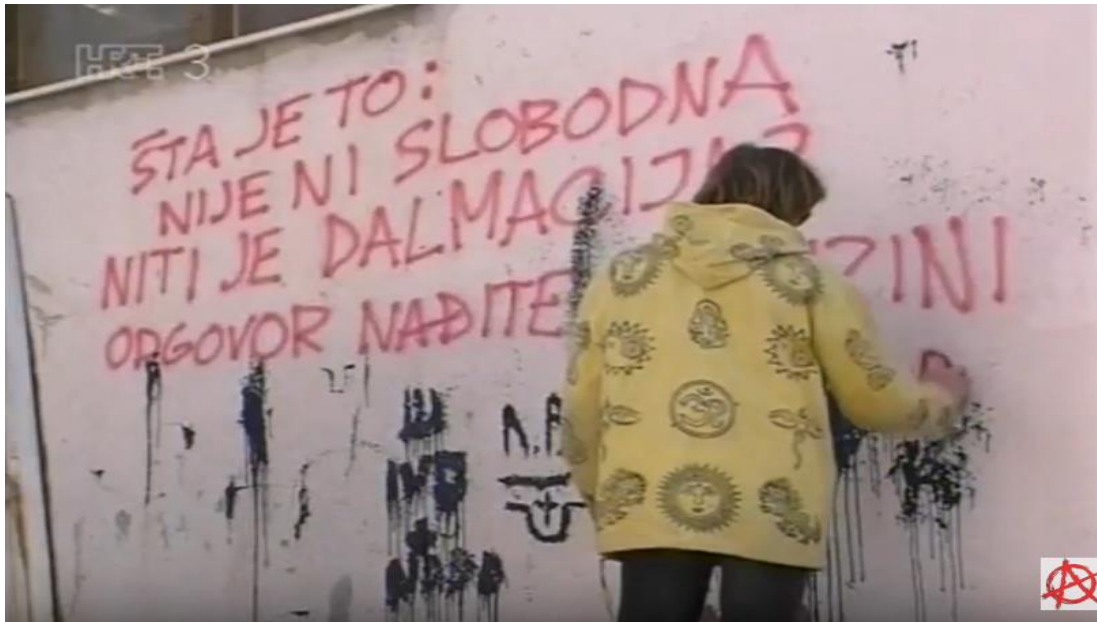

Slika 37. Fotografije Zorana Buljevića koje prikazuju akciju Crveni Peristil, 1968.

⁷⁷ Kipke, 1989, 168.

⁷⁸ Trideseta obljetnica originalnog Crvenog Peristila obilježena je crnim krugom na Peristilu, umjetničkom intervencijom autora Igora Grubića. Umjetnik je crnom bojom htio ukazati na negativno stanje u državi i umjetničkoj sceni te podsjetiti okolinu na Crveni Peristil. Izvor: <https://www.kulturpunkt.hr/content/porazeni-peristil> (4.7.2019.)

Nadalje, potpisi imena i političkih parola bili su još uvijek prisutni, često začinjeni sarkazmom i dobrim humorom. Sveto Panker je bio autor kulturnih šaljivih natpisa po gradu, no najviše se pamti po natpisima: *Tko drugom jamu kopa nos*, *Politikom protiv sporta*, *Alkoholom protiv droge* i *Bolje paški sir nego Haški sud*.⁷⁹ Kako sam autor kaže, piše grafite više od 30 godina u obliku natpisa i poruka s težnjom da nasmije slučajne prolaznike, ali i da ukaže na političke i društvene probleme.⁸⁰

Slika 38. Sveto Panker u dokumentarcu „More nad Splitom“, 1999.

No, zbog pisanja grafita 1985. godine po kipu Marka Marulića dobio je četveromjesečnu zatvorsku kaznu. Na pitanje zbog čega je napisao sporni anarhistički grafit, Sveto odgovara: „Bilo nas je više. To je bilo ono, ka, neki revolt u to doba. Ali zašto po spomeniku kulture? Misto je bilo pogrešno. Danas pišem samo po željezu i betonu, ne diram više kamen.“⁸¹

Primjer legalnog i jednog od najpoznatijih murala u Splitu napravljen je 1985. godine. Radi se o liku Dioklecijana visokom skoro osam metara kojeg su nacrtali učenici Umjetničke škole pod mentorstvom profesora i umjetnika Gorkog Žuvele. To je bio pokušaj mladih srednjoškolaca da naprave estetsko osvježenje na tada oronuloj fasadi zgrade na Cankarevoj poljani.⁸²

⁷⁹ Sveto Panker je nadimak Svetozara Jovanovića, poznati splitski „butovnik bez razloga“.

⁸⁰ <https://slobodnadalmacija.hr/mozaik/showbiz/clanak/id/151432/sveto-panker-heroin-nisam-nikad-ni-kupija-a-kamoli-da-sam-ga-nekome-proda> (3.2.2018.)

⁸¹ Isto (3.2.2018.)

⁸² https://www.mixcloud.com/izgubljena2/743_150616/ (5.3.2018.)

Slika 39. *Stvaranje lika Dioklecijana, Cankareva poljana, 1985.*

Slika 40. *Današnje stanje murala, Cankareva poljana, 2018.*

U isto se vrijeme pojavljuje hip-hop kultura koja se manifestira kroz glazbu, *breakdance* i učestaliju pojavu grafita. Impresionirani newyorškom i berlinskom grafiti scenom, Floka,

Jerka, Dadoo i Zoka počinju crtati već 1984. godine.⁸³ Dadoo je poznat kao autor koji je bojom ukrasio skoro sve veće površine Splita 3. Floka i Zoka su tih godina u Poljičkoj ulici kraj benzinske stanice napravili kultni *Ferrari* i *New York* grafit.

Slika 41. Floka i Zoka, *New York*, Poljička ulica, 1985.

Slika 42. Floka i Zoka, *Ferrari*, Poljička ulica, 1985.

Valja napomenuti da su autori od samog početka imali problema s policijom koja je brzo „prepituravala“ njihove grafite, tako da se danas ne može vidjeti uživo većina njihovih radova.⁸⁴ To je bio jedan od glavnih razloga zbog čega je Dadoo i prestao crtati.⁸⁵

⁸³ <http://arkzin.net/actual/grafiti.htm> (1.8.2018.)

⁸⁴ Isto (1.8.2018.)

⁸⁵ Iz razgovora sa Ivanom Svagušom.

Splitska *graffiti* i ulična scena bujala je do 1990. godine, ali početkom rata se stižala sve do 1995-te.⁸⁶ To problematično prijeratno razdoblje i društvene promjene mogle su se primijetiti natpisima na zidovima.

Slika 43. *Primjer predratnih grafita u Splitu*

Referirajući se na razdoblje od 1988. do 1990. godine, Radovan Vidić kategorizira grafite prema temama u šest grupa:⁸⁷

- 1) Zabavna glazba – ovi grafiti su 1988. godine bili najrasprostranjeniji, a često se spominju imena bendova, pjesama ili dio teksta pjesme.⁸⁸ Primjeri nađeni na području Splita su: *AC/DC vi ste majstori, Sex Pistols, Zabranjeno Pušenje, Rock and roll, Johny B. Štulić, Ja sam panker* i slično.⁸⁹
- 2) Sport – grafiti koji se bave sportom su u većini slučajeva o Hajduku i navijačkoj skupini Torcidi. Zanimljivo je da se javljaju sportski natpisi na talijanskom: *Forca bijeli, Forza, Forza mag ico Hajduk, Tifozo di Spalato, W la violenza, Ultras ragazzi del nord* i neki drugi.⁹⁰ A što se tiče natpisa na hrvatskom, najpopularniji su: *Hajduk, Hajduk za vječno, S Hajdukom do groba, Vjerna Torcida, Volim Hajduka, Torcida boys, Torcida živi vječno* i slično.⁹¹

⁸⁶ Domovinski rat bio je obrambeno-osloboditeljski rat za neovisnost hrvatske države protiv agresije udruženih velikosrpskih snaga – ekstremista u Hrvatskoj. Započinje 1990. a završava 1995. godine. Izvor: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15884> (12.6.2019.)

⁸⁷ Vidović, 1991, 85.

⁸⁸ Isto, 85.

⁸⁹ Isto, 74-80.

⁹⁰ Isto, 86.

⁹¹ Isto, 74.-80.

- 3) Politika – političke teme su najintenzivnije tijekom 1990. godine što je rezultat nezadovoljstva stanovništva Splita u prošloj državi i tadašnjom politikom.⁹² Ovakvi grafiti su većinom provokativni, puni mržnje prema susjednoj zemlji Srbiji (*A oj Srbi, crni vrani, crni su vam došli dani, JNA – četnička armija, Slobodane, crni su ti došli dani, kada Tuđman vojsku skupi nećeš ostati ni u mišjoj rupi, Mi Hrvati ne pijemo vina dok je krvi četnika iz Knina* i drugi) ili veličaju ustaštvo i njihovog vođu Antu Pavelića. (*Hrvati ustaše – neka smo, Ja ustaša moj brat komunista ubit ću ga Isusa mi Krista, Živio Ante prezime mu znate* i drugi). Rijetko bi se našli napisi koji veličaju Srbiju kao primjerice: *Živela Velika Srbija, Živeo slavni Draža M., Ovo je Srbija, Srbija do Tokija* i slično.⁹³
- 4) Pobačaj – grafiti o pobačaju se javljaju tek 1990. te godine, a dominantni su natpisi za slobodu pobačaja i protiv pobačaja. Natpisi protiv pobačaja su mnogobrojniji, a primjeri najučestalijih su: *Abortere pred sud, Abortus je ubojstvo, Ginekolozi mesari, Pobačaj je ubojstvo, Nerođena djeca su ljudi* i slično.⁹⁴ Primjeri grafita koji podržavaju pobačaj su: *Legalizirajmo abortus, Majke ubijajte djecu, Mama, daj para za abortus, Abortus nije ubistvo, Abortus zauvijek, Hajde majko pobaci i slično.*⁹⁵
- 5) Narkomanski – droga je bila novo ilegalno tržište koje se Splitom brzo razvijalo i njezin se utjecaj mogao vidjeti po pojavljivanju narkomanskih grafita već početkom 1988. godine.⁹⁶ Jedno je od najpoznatijih sastajališta uživatelja zabranjenih supstanci bilo na dijelu marjanskih stubišta i Vidilice, ispod Židovskog groblja gdje su se učestalo mogli vidjeti natpisi: *Cannabis, Lsd, Droga je moj život, Droga i igara*, a s time se javljaju i grafiti protiv droge: *Protjerajmo narkomane!, Doli droga, sex i alkohol.*⁹⁷
- 6) Razno – u ovu skupinu se ubrajaju natpisi koji se ne mogu svrstati u ranije spomenute kategorije. Teme su raznovrsne, nekada shvatljive samo autoru, a primjeri su: *Čokolino ružni, Čeh, Demoni, Dole guza, Maljpravko, Kruva i igara, Jebo sprej* i drugi primjeri.⁹⁸

⁹² Isto, 86.

⁹³ Isto, 83.-85.

⁹⁴ Isto, 88.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ <http://stav.cenzura.hr/split-narkomanski-raj-proslog-stoljeca/> (1.8.2018.)

⁹⁷ Vidović, 1991, 89.

⁹⁸ Isto, 81.

Tijekom rata sve stagnira do 1995. godine,⁹⁹ kad se na televiziji počinje prikazivati *The Beat Street*, film koji je popularizirao grafite i ohrabrio nove mlade umjetnike da stvaraju. Među njima je nova grupa STP koja počinje djelovati 1995. godine. Po mnogima su se Splitski pituri ili STP smatrali prvim pravim *writerima*¹⁰⁰ u Hrvatskoj, pionirima hrvatske *grafiti* scene. Grupu čine Syco 51, Shaze, braća Baba i Aztek.¹⁰¹

Slika 44. Baba i Azek, *grafit*, Turističko-ugostiteljska škola Split, krajem 20. stoljeća

Zbog čestih problema s policijom, *writeri* su koristili nadimke i teško je saznati tko su osobe koje se kriju iza tih imena. Sam Syco 51 opisuje odnos policije prema crtačima kao „*zonu sumraka*“ (s engl. prevedeno *twilight zone*). Opisuje svoje iskustvo s policijom: „*Ne znam na čemu smo! Da na TV-u kažu grafiti su smrtna kazna, znali bi što nas čeka, a ovako sve ovisi jeli se policajcu 'diga' ili nije! Bas zadnji put kad smo Baba i ja radili jedan 'quick piece', to je grafit ka' fast food, došao je jedan policajac 'nacvrčan ko crna zemlja'. Počeo je nešto 'baljezgat', pa smo mu morali izlagati o Bogu i Gospi. Ipak mi je uzeo osobnu i ja sad nemam pojma imam li dosje ili ne?!*“¹⁰²

Unatoč nerazumijevanju policijske uprave i tadašnje vlasti, nije ga zaustavilo da fasciniran svjetskom scenom, pretoči svoja djela na splitske zidove. Objašnjava svoj stil: „*Sve što radim, bazira se na stilovima SOS crewa iz Berlina i ima nešto Seena. Sve moje skice imaju nešto New Yorka i SOS-a unutra. Time pokušavam stvoriti svoj stil. To gledanje drugih stilova zove se biting - krađa, kad grizeš od tuđeg. Taj 'biting' je vrlo bitan u postajanju pravog writera, i tek*

⁹⁹ Ivan Svaguša kaže da je razlog tome izoliranost i to što nisu mogli kupiti nigdje sprejeve.

¹⁰⁰ *Writer* je naziv za osobu koja crta grafite.

¹⁰¹ <https://www.arkzin.net/actual/grafiti.htm> (1.8.2018.)

¹⁰² Isto(1.8.2018.)

*na tome se može stvoriti svoj stil. Ne možeš ti prekjučer početi, a sutra napraviti master piece!
Za postati king, treba raditi bar sedam-osam godina!*¹⁰³

Slika 45. Aztek, *grafit*, Split, 2000.

Ova se grupa fokusira na novi način crtanja slova. Crtaju ih što nerazumljivije i što teže prepoznatljive. Stilizacijom fontova žele otići toliko daleko da na kraju ljudi počinju prepoznavati njihov stil. To je novi stil koji se zove „*new school*“.¹⁰⁴ Sve se manje gleda na potpis, bitnija je pozadina, boja i upotpune bojom. Koriste moć boje kao alat kojim *writer* želi psihološki utjecati na ljude.¹⁰⁵

U isto vrijeme kao i STP javljaju se i autori drugačijeg stila, kao što su Luka Duplančić i Goran Bulić. Oni pristupaju alternativnije od popularne scene i daju gradu nešto novo. Inspirirani stripovima Danijela Žeželja, crtaju na zidovima na Marjanu, preciznije na vrhu Telegrina. Radove Duplančića i Bulića, možemo smatrati prvim modernijim *street artom* u Splitu.¹⁰⁶ Luka Duplančić komentira svoje početke uličnog komuniciranja: „*Bez obzira na prednosti u smislu tadašnjeg života grada, osjećao se veliki pritisak rata koji je bio udaljen samo nekoliko desetaka kilometara. Možda je to i bio jedan od razloga tako intenzivnih druženja nas klinaca. Morali smo nekako spasiti svoju svakodnevicu. Mislim da je taj vakum velikim djelom utjecao na želju da nekakve vizualne poruke, kodove*

¹⁰³ Isto (1.8.2018.)

¹⁰⁴ Za razliku od „*new school-a*“, „*old school*“ se veže uz načine crtanja po uzoru na prve američke grafite.

¹⁰⁵ Botica, 2000, 24.

¹⁰⁶ Iz razgovora sa Lukom Duplančićem.

iskomuniciramo s gradom. To su uvijek bile poruke kojima smo veličali slobodu (ne politički), kreaciju, nježnost, humor i drugo. To su bili naši unikatni kodovi koje smo crpili iz pop kulture koju smo konzumirali: glazba, filmovi, stripovi, kompjuterske igrice, književnost, povijest umjetnosti od prahistorijskog crteža i etno likovnih elemenata.¹⁰⁷

Slika 46. Radovi Luke Duplančića i Gorana Bulića, Telegrin, 1997.

Novi mladi crtači, po uzoru na STP, počinju se okupljati u svojim kvartovima i formiraju nove crtačke grupe. U kvartu Plokite, s crtanjem počinje SenkOne (u početku Shawn) koji s Theom osniva grupu Ran2, te na Bolu Tony (u početku Bad), Rest (u početku Shicoe) i Dest.¹⁰⁸

Slika 47. Shico, grafit, Split, 1987.

¹⁰⁷ Iz razgovora sa Lukom Duplačićem.

¹⁰⁸ Iz razgovora sa SenkOn-om.

Theo istu godinu odustaje od crtanja, Senk, Tony i Rest osnivaju novu grupu TSA, te se pojavljuje nova „ekipa“. Na Kmanu s crtanjem počinje Sack (danas Anxio), End (kasnije Crosser) i Gun. Kada s crtanjem započinje Terra (kasnije Demo) njih troje osnivaju grupu TSK ili The sick kids.¹⁰⁹

Slika 48. Tsk, *bombing piece*, Split, 2000.

Godine 1997. s crtanjem počinju prve ženske *writerice* - Bome i Rose, koje crtaju pod imenom TSG ili Two street girls.¹¹⁰ Rose priča o počecima rada grupe: „*Crtale smo samo ilegalno. Vrlo rijetko legalne grafite po školama. Bile su dvije skupine writera, jedni su samo legalno crtali, drugi su 'bombali' grad. Ja sam u prosjeku crtala svako drugi ili treći dan, silvere¹¹¹ s 'outlajnom',¹¹² dvobojne do trobojne grafite na frekventnim mjestima. Crtala sam zbog osjećaja i adrenalina. I poanta je bila nacrtati u što kraćem vremenu, a tehnički i stilski što bolje cjelodnevno crtanje na školama i trošenje previše sprejeva me nije privlačilo. TSG nisu uvijek nužno crtale zajedno. Često sam išla sama i s Pilotom¹¹³ u akcije. Stil sam razvila isključivo gledajući grafit kroz tipografiju, a ne sliku i slikovnicu. Crtala sam tri slova Roz. Stil bi definirala ne samo kroz gotovu nastalu sliku (grafit), nego i kroz mjesto gdje se nalazi i uvjete koliko je jednostavno ili teško ga realizirati. Sve je to dio stila. Ne mogu odgovoriti do kad sam crtala jer nikad nisam ni prestala. Samo ne crtam intenzivno kao što sam kao 20-godišnjakinja. Ulica je bila mjesto gdje sam provodila većinu svog vremena, sada sam odrasla i radim ozbiljne poslove, ali uvijek živi u meni pogled na čisti zid i misao da ga 'roknem'.*“

¹⁰⁹ Iz razgovora sa Wensom.

¹¹⁰ Iz razgovora sa Rose.

¹¹¹ *Silveri* obično imaju crni obrub i srebrnu ili bijelu ispunu. Crtaju ih na taj način zbog veće vidljivosti i u pravilu su povezani sa „bombing“ kulturom.

¹¹² *Outline* se odnosi na konturu grafita.

¹¹³ Pilot se danas potpisuje Anxio.

Slika 49. TSG, *grafit*, Turističko-ugostiteljska škola Split, 2010.

XFL se formirala 1999. godine, a članovi su SenkOne, Trol, Odie i Mrawa. Karakteristika ove grupe se očituje u tome da se osnovne boje njihovih djela ne mijenjaju; to su grafiti sa bijelom ispunom i crnim obrubom. Ali zato, stilovi svakog potpisa su drugačiji.

Slika 50. Različiti stilovi potpisa XFL sa više lokacija

Ovi autori, ako i ne rade XFL grafit, crtaju grupno. Primjer toga su njihovi radovi na području zapuštenog prostora nekadašnjeg poslovno-proizvodno-skladišnog kompleksa Ilova u Dujmovači.¹¹⁴ Autori su ukrasili zidove grafitima crnog obruba i narančaste ispune. Svi članovi grupe su nacrtali grafit u svom prepoznatljivom stilu pretvarajući zapušteni prostori u vrstu urbane galerije.

¹¹⁴ Ove radove su „otkrili“ članovi udruge OUR kada su pripremali svoj projekt *Radni teren Dujmovača*. Taj projekt je bio kustosko-umjetnička intervencija kojim se htjela „provocirati“ uspomena na sada zapušteni kompleks i usmjeriti pozornost na transformaciju gradskog predjela. Više o ovom projektu na: <https://www.culturenet.hr/default.aspx?id=48485> (7.8.2019.)

Slika 51. Radovi članova XFL, tagovi, Dujmovača, 2017.

Fise, Sab, Rok i Sram formiraju novu grupu TLZ ili The lost zubatac, koja je aktivna od 2000. godine do 2003. godine. Rad ove grupe je bio usmjeren većinom na ispisivanje imena grupe po zidu tj. „bombardiranje“ ulica svojim potpisom.¹¹⁵

Slika 52. TLZ, TLZ, Zagrebačka ulica, 2002.

Bitan događaj u povijesti ulične umjetnosti dogodio se kada su Petar Rančić, Aleksandar Antić i Neven Crljenak organizirali prvi *grafiti* festival u Splitu 1998. godine pod imenom *StJam1998*, gdje uz hrvatske crtače, crtaju i svjetska imena kao što su Loomit, Daim, Neck, Odem.¹¹⁶ Održavao se ispred OŠ „Gripe“, a osim četrdesetak crtača, sudjelovali su i hip-hop izvođači i grupe, te je bilo natjecanje u skejtu i *breakdancu*.¹¹⁷

¹¹⁵ Iz razgovora sa SenkOne-om.

¹¹⁶ www.e-medica.hr/Portals/1/projekti/2011/Grafiti_Split.pptx (2.8.2018.)

¹¹⁷ *StJam*-u iz 1998. godine prethodio je manji festival *StJam1997*. Održavao se ispred OŠ „Split 3“, a sudjelovali su samo hrvatski autori. Izvor: Iz razgovora sa SekOne-om.

Slika 53. Fotografija nekolicine umjetnika u sklopu festivala StJam1998

Slika 54. Crtanje grafita na festivalu StJam1998

Taj je događaj rezultirao novim valom mladih crtača, od kojih su neki nastavili crtati i do danas: Apaš, Svagi, Gunner, Kwar, Sram, Sirol, Wesk, Sab, Irob, Rok, Noke, Keos, Wens, Hell, Riot i Kwon. Novi su ulični umjetnici „bombardirali“ ulice svojim umjetničkim kreacijama. Što se tiče lokacija najviše se crtalo na Turističko-ugostiteljskoj školi, OŠ „Plokite“, OŠ „Pojišan“ i na Trsteniku.¹¹⁸ U to vrijeme *bombing* je bio veoma intenzivan, te se osim po ulici, crtalo i po autobusima i vlakovima.

¹¹⁸ Iz razgovora sa Ivanom Svagušom.

Slika 55. Razni autori (Cross, Senkone, Anxio), *grafiti*, Željeznička postaja Split

Ulica Domovinskog rata među crtačima je, popularno zvana među crtačima *Silver Street* jer je cijelom dužinom bila iscrtana grafitima srebrne i crne boje.¹¹⁹ Prvi je takav grafit bio nacrtan na tadašnjoj tvornici Jugoplastike (danas hotel Atrium) na kojoj su prve „silvere“ nacrtali Dest, Sack i One.¹²⁰ To su ujedno bili i prvi grafiti tog tipa u Splitu. Neki crtači iz okolnih gradova također često crtaju po Splitu: Orden, Mobs i Oskud.¹²¹

Slika 56. Nepoznati autor, *silver grafiti*, Ulica Domovinskog rata

¹¹⁹ Šterk, 2004, 43.

¹²⁰ <http://senk1.blogspot.com/> (1.8.2018.)

¹²¹ Iz razgovora sa Wensom.

3.4. Pregled raznih oblika aktivnosti ulične umjetnosti s početka 21. stoljeća do danas: od festivala urbane kulture do individualnih poetika

Početak 21. stoljeća formirala se scena kvalitetnih starih i novih uličnih umjetnika.¹²² Sve grupe su se raspale, ali zato pojedini crtači nastavljaju crtati sami. Među najdominantnijim već poznatim crtačima, su: SenkOne, Anxio, Andrea Resner, Kwon, Odie, Mrava, Trol, Wens, Apaš i Ivan Svaguša. Ovi su autori aktivni i na festivalima urbane kulture, organiziraju izložbe, radionice i više su privrženi crtanju na legalnim zidovima. Festivalima poput *STJam2008*, *Xstatic festivala*, *Nema labavo*, *Ego free*, pa čak i akcijama udruge Kwart, umjetnici su dobili platformu da mogu slobodno crtati na odobrenim površinama i tim činom uljepšati dijelove grada.

STJam2008 organizirali su Dragan Lukić, Aleksandar Antić i Petar Rančić na školskom dvorištu OŠ „Gripe“. Organizatori su zamislili festival kao kolaboraciju umjetnika iz cijele Hrvatske.¹²³ Oronule splitske zidove oplemenili su vrsni *grafiti* umjetnici kao što su Chat, Senk, Main, Wenol, Orden i Sonic (Canoholix), Mr. Moler, Sace, El Magico, Chez, Saint, Gene, Anxio, Cross, Base i Josh.¹²⁴

Anxio je opisao atmosferu : „*Bilo je tu raznih stilova crtanja, od wild stylea pa do trasha koji se radio osamdesetih. Primjetan je taj neki povratak korijenima.*“¹²⁵

Slika 57. Proces stvaranja radova na *STJamu2008*, OŠ „Gripe“, 2008.

¹²² Perasović, 1999, 35.

¹²³ Iz razgovora sa SenkOno-om.

¹²⁴ <http://metro-portal.hr/split-grafitima-protiv-rusevina/8949> (1.4.2019.)

¹²⁵ Isto (1.4.2019.)

No, festival je zasigurno bio najzapamćeniji po radu Nikole Radovanija koji je nacrtao na tlu igrališta igru „Čovječe ne ljuti se“ doslovce po mjeri čovjeka. Kocku za bacanje napravio je od kaširanog stiropora, a na igralištu je pomoću šablona ucrtao polja.¹²⁶

Slika 58. Nikola Radovani, *Čovječe ne ljuti se*, OŠ „Dobri“, 2008.

Prvi *Xstatic* se održao 2009. godine i već tada postaje najpopularniji festival urbane kulture koji nastavlja sa svojim radom 2010., 2011., 2012., 2013. i 2018. godine. Osnivači *Xstatica* su Petar Rančić, Aleksandar Antić i Frane Delić.¹²⁷

Petar Rančić se prisjeća razloga za organiziranje ovog festivala: „*I da se, opet, vratim u vrijeme kad sam počinjao. Tada nije bilo interneta, nego se čila ta grafiti 'čarolija' (crtanje, upoznavanje, učenje, iskustva, putovanja, gostovanja, stvaranje prijateljstava koja traju i dan danas) odvijala na grafiti jamovima. Tako da za mene grafiti jamovi i dan danas imaju neku mističnu energiju. Čila hip-hop kultura je u 90-ima tako funkcionirala. Tako je nastala i ideja o Xstaticu. Što se tiče popularnosti, ja mogu pričati samo o grafiti dijelu festivala, jer sam bio fokusiran samo na taj (moj) dio organizacije. Smatram da je line-up jako bitan, tako da sam se uvijek trudio dovesti poznate writere ili writere koji su u trendu, kako međunarodne, tako i regionalne i hrvatske, uz veliki broj splitskih writera. To festivalu daje kredibilitet. I jako bitno, uvijek svima dati 'poštenu' količinu sprejeva i boje za pozadinu. Najgore je kad prevališ nekoliko stotina kilometara i onda ti organizator da 5 sprejeva.*“¹²⁸

Inspirirani stranim festivalima i iskustvom organiziranja prijašnja dva festivala, organizatori su odlučili priuštiti mještanima nezaboravne dane druženja, zabave i uživanja u

¹²⁶ <http://metro-portal.hr/split-grafitima-protiv-rusevina/8949?m=0> (2.4.2019.)

¹²⁷ <https://szssplit.hr/volim-biti-i-graffiti-xstatic> (2.4.2019.)

¹²⁸ Iz razgovora sa SenkOne-om.

vrhunskim urbanim radovima. Strani umjetnici ponovo crtaju uz splitske umjetnike među kojima su Cadet, Nepar, Orden, Trol, Mrawa, Sern, Wens, SenkOne, Ivan Svaguša, Anxio i drugi.

Slika 59. Skupina autora, *grafit*, Gripe, 2010.

Poznati strani autori poput Belina¹²⁹ i Ewoka¹³⁰ crtaju zajedno s lokalnim autorima i izrađuju impozantna djela. Primjer tome je mural posvećen DJ Bronsonu koji je preminuo 2012. godine.¹³¹

Slika 60. Grupa autora, *Bronson*, Gripe, 2012.

Svakim *Xstaticom*, splitski *Wall of fame*¹³² bi gotovo potpuno bio prekriven novim radovima. Prije nego bi crtači počeli crtati preko tuđeg rada, fotodokumentirali bi prijašnji rad na tom zidu pridržavajući se tog nepisanog pravila kod *writera*.¹³³

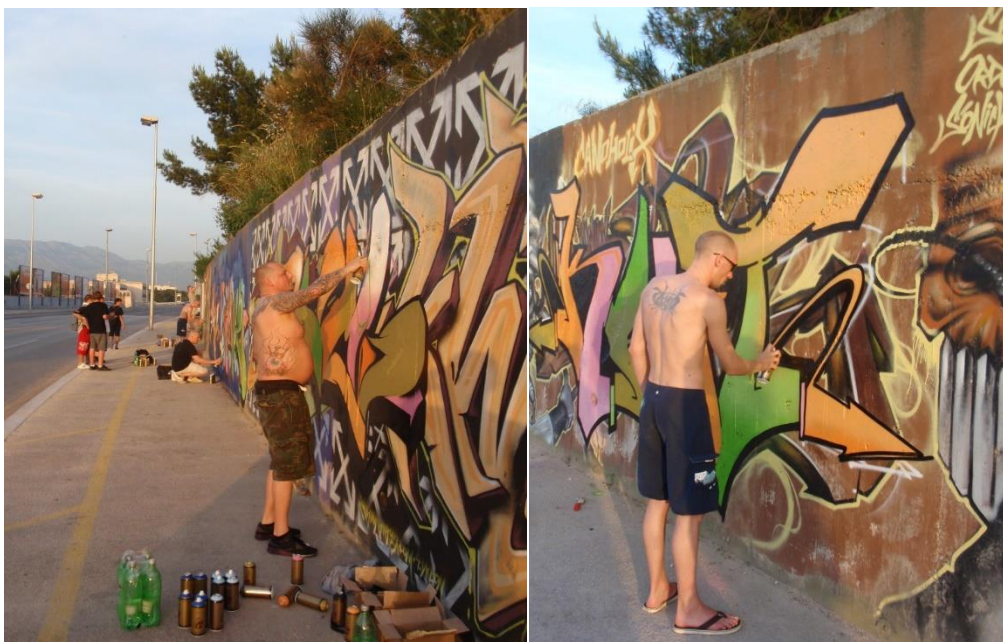
¹²⁹ Belin je španjolski umjetnik poznat po realističnim muralima.

¹³⁰ Ewok je legendarni američki umjetnik poznat po specifičnom *letteringu*.

¹³¹ <http://infozona.hr/news/xstatic2012/4623> (20.4.2019.)

¹³² *Wall of fame* se odnosi na zid za legalno crtanje grafita u ulici Put Supavla.

¹³³ Iz razgovora sa SenkOne.

Slika 61. Crtanje po Wall of fame-u, 2013.

Xstatic je, svakim izdanjem postajao sve bolji i kompletniji festival koji je sa sigurnošću najzaslužniji za napretke u radovima lokalnih autora, ali je nadahnuo i potaknuo nove autore. Stoga prošlogodišnji *Xstatic* pridaje veliku pozornost *grafiti* radionicama i radu s mladim ljudima. U sklopu *grafiti* škole, pod mentorstvom Ivana Svaguše i Supper Maria, svi koji su voljni okušati se u ovoj umjetnosti bili su pozvani u Beton kino u Domu mladih na predavanje, a u pothodniku na Skalicama crtali su sprejevima. Za sudionike su bili osigurani svi potrebni materijali; crtači blokovi, markeri, sprejevi, rukavice i maske.¹³⁴

Slika 62. *Graffiti* škola u pothodniku na Skalicama, 2018.

¹³⁴ <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/603036/pocinje-xstatic-graffiti-skola-mladi-spljicani-javite-se-sudjelovanje-i-svi-materijali-su-besplatninbsp> (1.11.2018.)

Novim festivalom 2015. godine, *Nema labavo* započinje iscrtavanje na platou Kluba mladih Split. Cilj im je pokazati kako intervencije na pročeljima ne moraju uvijek biti vandalizam, već mogu estetski oplemeniti zapuštene lokacije, dati im novi izgled te umjetničku vrijednost. Organizatori ovog festivala bili su udruga Romb u suradnji s IKS festivalom, Otompotom te kolektivom Loopjunkies.¹³⁵ Plato su oslikavali gostujući umjetnici: Sretan bor, Ema EmaEma, Tifani Rubi, Chez 186 i jedina splitska umjetnica Andrea Resner.¹³⁶

Slika 63. Stvaranje rada umjetnice Tifani Rubi u sklopu festivala *Nema Labavo*

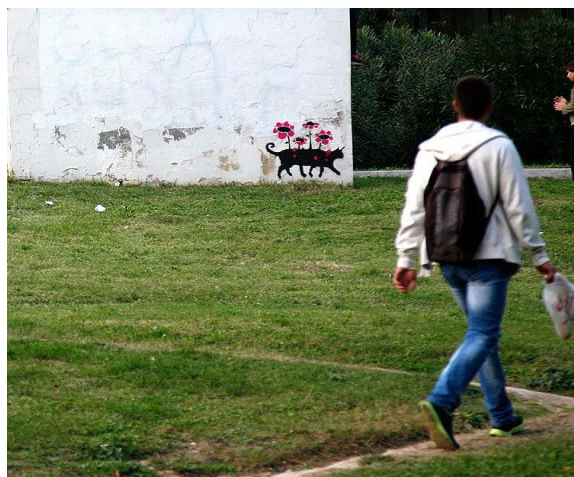
Slika 64. Stvaranje rada umjetnika Sretan bor u sklopu festivala *Nema Labavo*

¹³⁶ <https://vizkultura.hr/u-splitu-nema-labavo/> (5.8.2018.)

Slika 65. Andrea Resner, *Bik*, Klub mladih Split, 2015.

Posebno je zanimljiv vizualni identitet plakata i *guerilla* marketing za što je zaslužan Saša Pocrnić, priznati grafički dizajner i *grafiti* umjetnik. Crna mačka iz čijih leđa raste cvijeće s ružičastim laticama nije bila samo centralni vizual plakata, nego je i krasila ulice Splita u obliku grafita.¹³⁷

Slika 66. Saša Pocrnić, *Grafiti dizajna mačke na ulicama Splita*, 2015.

¹³⁷ <https://vizkultura.hr/u-splitu-nema-labavo/> (1.8.2018.)

Slika 67. Saša Pocrnić, *Nema labavo* plakat, Split, 2015.

Udruga Romb je i 2018. godine oživjela festival i ocrtala prostorije kluba Judino drvo, iako je nedugo nakon što su umjetnici završili svoja urbana djela kiša uništila njihove radove.

Slika 68. Andrea Resner, *priprema za crtanje*, klub Judino drvo, 2018.

No, posjetitelji su barem mogli uživati u muzičkom programu kluba Judino drvo i u izložbi Saše Pocrnića *Parazite live* koja je ponudila retrospektivu umjetničkih djela ulične umjetnosti u Splitu tijekom zadnjih 40 godina.¹³⁸ Arhivski zapisi ovog autora su rezultat dugogodišnjeg fotodokumentiranja umjetnosti na ulici, ali pri tome pomaže činjenica da se Pocrnić bavi uličnom i *grafiti* umjetnosti od početka svojih tinejdžerskih godina. Većina izloženih djela ne postoje više, ali pruža uvid u presjek razvoja takve umjetnosti u Splitu.¹³⁹ Ova izložba nije Pocrnićeov prvi pokušaj osvještavanja okoline o važnosti ulične umjetnosti; ovoj izložbi je

¹³⁸ www.dalmacijadanas.hr/splitska-graffiti-umjetnica-ljudi-na-moje-radove-reagiraju-pozitivno-jedna-baka-mi-je-cak-kupila-cokoladu (1.8.2018.)

¹³⁹ <http://www.dalmacijanews.hr/clanak/6yce-festival-ulicne-umjetnosti-nema-labavo-pocinje-303-u-kopilici-u-splitu> (1.8.2018.)

prethodio fanzin *Parazit*¹⁴⁰ čiji je Pocrnić bio pokretač, a godine 2014. pokreće *facebook* stranicu *Parazit*¹⁴¹ u kojoj nastavlja dokumentirati uličnu i *grafiti* scenu u Splitu.

Slika 69. Izložba Saše Pornića „Parazit live“ u klubu Judino Drvo, 2018.

Ego free festival nije festival ulične umjetnosti, ali su organizatori kroz svoj program provlačili radionice ulične umjetnosti pod vodstvom Ivana Svaguše. Obavijajući prozirnú foliju oko stabala na Turskoj kuli, priuštili su posjetiteljima da izraze sebe kroz grafite, ali da time ne oštete bojom zidove.¹⁴²

¹⁴⁰ *Parazit* je fanzin koji je izašao 1998. godine. Postojao je samo jedan broj, a sadržavao je oko 180 različitih fotografija grafita u Splitu i okolici.

¹⁴¹ Više o stranici na: <https://www.facebook.com/ParazitSplit/>

¹⁴² <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/600889/napokon-nesto-drugacije-u-splitu-ego-free-festival-natjerao-splićane-da-stekate-na-rivi-zamijene-dekicama-po-livadi-i-mi-smo-proveli-dan-na-turskoj-kuli> (28.4.2019.)

Slika 70. Crtanje grafita na Ego free festivalu, 2019.

Udruga Kvar¹⁴³ je često radila umjetničke akcija na oduševljenje gradskog kotara Trstenik i umjetnika. No, vjerojatno su najpoznatiji po umjetničkoj manifestaciji *Trstenik underground* (2008.)¹⁴⁴ gdje su umjetnici oslikavali zidove garaže u Papandopulovoj ulici.¹⁴⁵ Osim afirmiranih uličnih crtača, slikari Dragoslav Dragičević i Hrvoje Marko Peruzović odugovječili su svoje radove u spomenutoj garaži.¹⁴⁶

Slika 71. Hrvoje Peruzović, *Skarabej*, Trstenik underground, 2015

¹⁴³ Udruga za suvremenu umjetnost KVART djeluje od 2006. u prostoru gradskog kotara Trstenik. Okuplja umjetnike iz najužeg životnog okruženja te priređuje izložbe u zatvorenim i otvorenim prostorima gradske četvrti Trstenik. Cilj djelovanja je promocija suvremene umjetnosti kao mogućnosti promišljanja i komentiranja vlastite stvarnosti lokalnom stanovništvu, s krajnjom težnjom njihova uključivanja u slične akcije. Izvor: <https://www.facebook.com/KVART.udruga/> (1.8.2018.)

¹⁴⁴ Na istoj manifestaciji sudjeluju Ivan Svaguša, Luka Duplančić, Vinko Barić i drugi. Izvor: <https://www.facebook.com/KVART.udruga/> (1.8.2018.)

¹⁴⁵ <https://www.slobodnadalmacija.hr/scena/kultura/clanak/id/21167/trstenik-underground-garazni-art-protiv-mocnika> (1.8.2018.)

¹⁴⁶ <https://www.slobodnadalmacija.hr/kultura/clanak/id/21167/trstenik-underground-garazni-art-protiv-mocnika> (1.8.2019.)

Slika 72. Dragoslav Dragičević, *umjetnik?*, Trstenik underground, 2015.

Najatraktivnijim se sigurno smatra rad Ivana Svaguše koji je nacrtao grafit u obliku stripa koji se proteže kroz cijelu garažu. Cjelokupno se djelo sastoji od sedam povezanih dijelova, od kojih se svaki bavi borbom protiv nastanjenih normi koje smo učili od svojih predaka. Autor propituje način odgoja svoje generacije i pita se koliko je to ispravno. Svi likovi u stripu prikazani su u svakodnevnim situacijama, osim zadnjeg dijela u kojem je prikazan lik visokog mladića s bujnom kosom koji sjedi na vrhu zgrade i drži u ruci ploču Električnog orgazma, autorovog omiljenog benda.¹⁴⁷

¹⁴⁷ <https://www.slobodnadalmacija.hr/kultura/clanak/id/21167/trstenik-underground-garazni-art-protiv-mocnika> (1.8.2018.)

Slika 73. Svagaša, *Strip*, Trstenik underground, 2008.

Udruga Kvar je zaslužna za uljepšavanje zidova kvarta Trstenik, ali ne zaboravljaju ni zanemarene prostore koje lokalci zaobilaze. Predsjednik udruge Boris Šitum objašnjava: „*Ulazimo u opskurni prostor među paučinu i štakore, gdje ljudi izbjegavaju boraviti*“.¹⁴⁸ Grupa animira društvo da koriste umjetnost kod izražavanja svog stava ili kritike u svrhu urbanog intervencionizma kojim nastoje unaprijediti kvalitetu života u svom kvartu.¹⁴⁹

Slika 74. Igor Šimat pored nadodane table Kvar, Trstenik, 2015.

¹⁴⁸ <https://www.slobodnadalmacija.hr/kultura/clanak/id/21167/trstenik-underground-garazni-art-protiv-mocnika> (1.8.2018.)

¹⁴⁹ Više o udruzi Kvar: Prančević Dalibor (2013), „Kvar KVART: Art Activism at the Urban Periphery in Croatia“, *New Suburban Stories*, London, str. 175-186.

Split je bio domaćin još jednog festivala, internacionalnog *3D Street Art Festivala* na kojem su profesionalni umjetnici, zajedno sa studentima i učenicima likovne umjetnosti, suhim pastelom iscrtavali 3D slike na pločniku Rive. *3D Street Art* je iluzija trodimenzionalnog prostora stvorena crtačkim umijećem autora na pločniku, cesti, asfaltu.¹⁵⁰

Slika 75. *3D Street Art Festival u Splitu, Riva, 2015.*

U međuvremenu, dok su afirmiraniji umjetnici zauzeti festivalima i radionicama, ulice počinju „osvajati“ dva tajna autora Alte i Ne.

¹⁵⁰ <http://www.adrenalin.hr/ostalo/zabava-umjetnost/split-domacin-trodimenzionalne-umjetnosti/> (1.8.2018.)

Alte je karakterističan po različitim oblicima nacrtanih čarapa. Popularne čarape se počinju pojavljivati na splitskim zidovima već 2007. godine i ubrzo je maštoviti autor njima ukrasio skoro sve kvartove.¹⁵¹

Slika 76. Alte, Čarapa, 2016.

Na moje pitanje o značenju čarape, Alte odgovara: „Počeo sam ih crtati prije 5 godina iz humorističnog pogleda na ciničnu okolinu. Čarapa sadrži mnogo značenja te je trebala simbolizirati izjavu 'it socks' zapravo ublaženu verziju 'it sucks' što bi ukratko trebalo biti uljepšano 'sve je sranje'. Sanjarski pokušaj da 'sokna' pokrene stvari u mjestu gdje je sport tko će se požaliti više - što je ironično jer se žalim što se drugi žale. Ako je već nešto sranje, zašto ga ne bi obojili u lijepe boje odnosno ga uljepšali i popravili? Čarape uvijek dolaze u paru, tako da su jedna bez druge bespotrebne, a jedna se uvijek izgubi tako da čarapa ne izgubi svoju funkciju - spojiš je s drugom ma koliko god bile različite i dalje će ti grijati noge. Tako bi slično i ljudi trebali pokušati surađivati da stvari počnu funkcionirati. Što god to bilo, od odabira ručka do uspostavljanja svjetskog mira. (Za mene osobno još drži romantičnu notu traženja svoje bolje polovice.) Hoće li za idući Božić svi dobit nešto u čarapi ili svijet mora funkcionirati kao igra ruskog ruleta samo što umjesto da pištolj ima jedan metak ima ih pet. Iz umjetničkog aspekta cijela ova priča zvuči kao jedan veliki kliše - hajdemo se držati za ruku voljeti i trčati bosu po livadi, ljubav, a ne rat itd. No iz prosvjetiteljskog pogleda to je nezavršena priča o

¹⁵¹ http://gimnazija-peta-vnazor-st.skole.hr/upload/gimnazija-peta-vnazor-st/newsattach/542/Grafiti_carapa_1.pdf (1.8.2018.)

*idealnom suživotu. Realno čarape postoje da i ako ne znaš koncept, na kraju dana kad prođeš pokraj njih da svojom nezgrapnošću, naivno-veselim izgledom izmame barem nekakvu reakciju poput osmjeha.*¹⁵²

Iako mu je identitet tajan, uživa radeći ulična djela jer kako kaže: „*možeš imati stalnu postavu vlastitih umjetnina otvorenu 365 dana godišnje koja je konstantno posjećena u galeriji zvanoj gradski hodnici.*“¹⁵³

Ne je umjetnik čiji radovi ne mogu ostati nezamijećeni jer su doslovno svugdje. Odlika Ne-ovih grafita je specifično stilizirana riba s okruglastom glavom ispod čijih poluotvorenih usta piše neki duhoviti, obično društveno-politički natpis s ciljem osvještavanja puka. Obično se potpisuje na donjoj strani riblje glave s godinom izrade.¹⁵⁴

Slika 77. Ne, tagovi, Split, 2017.

Ne objašnjava proces stvaranja svog vizualnog identiteta: „*Ne su davno u početku bila slova, to su bile rane 2000. godine i to je bilo moje treće grafiti ime u procesu traženja što mi najviše odgovara. Nedugo zatim se Ne pretvorilo u crteže/ilustracije na zidu. To su bili razni likovi na koji ma su bili simboli/natpisi Ne ili su govorili Ne. Bitan je bio kontekst. Tako da se to nekako mijenjalo ovisno o tome što mi je i zbog čega bilo zanimljivo. Bilo je tu i dosta čisto*

¹⁵² Iz razgovora sa Alte-om

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ Iz razgovora sa Ne-om

linearnih crteže na zidovima sa sprejem ili markerom koje sam radio kao trow up-ove. Znači, da ih mogu napraviti brzo i ekspresivno, a koji su se kao Ne obraćali ljudima. Ovaj oblik „ribe“ (neki kažu da ih asocira na ribe, neki kažu da ih asocira na lica itd.) je zapravo faza od nekih zadnje dvije-tri godine. Pojavila se ponovna potreba za što frekventnijim ilegalnim radovima. Počeo sam crtati baš neke slatke stilizirane ribe koje su imale oblik ili su u sebi ukomponirale slova Ne, ali bile su lako prepoznatljive ribe. No, to Ne se dosta slabo primjećivalo vizualno. Krenulo je skiciranje nekih slova opet, a onda me u jednom momentu samo 'opralo' na neka čudna apstrahirana slova, koja su opet asocirala na neke likove ili ribe. To mi je zapravo bilo i nebitno. Bilo mi se 'baza' još se više odmaknut od klasičnih grafiti pravila pa se igrati s plohamama i likovnim apstrahiranjem, nekakvim dekonstruiranjem same grafiti estetike koja zna biti ili dosadna ili ušminkana. Potreba je bila da su ta slova razigrana i 'ludasta', nekad me i muzika na to inspirirala. Crna slova su mi također jako zanimljiva jer je netipična boja za osnovnu plohu i jasno se vidi izdaleka. Crno je crno kao nepoznanica, u crnoj, u tami može biti svašta. Ili da je neka druga tamna boja u pozadini. A vidi se čak bolje od popularnih silvera.“¹⁵⁵

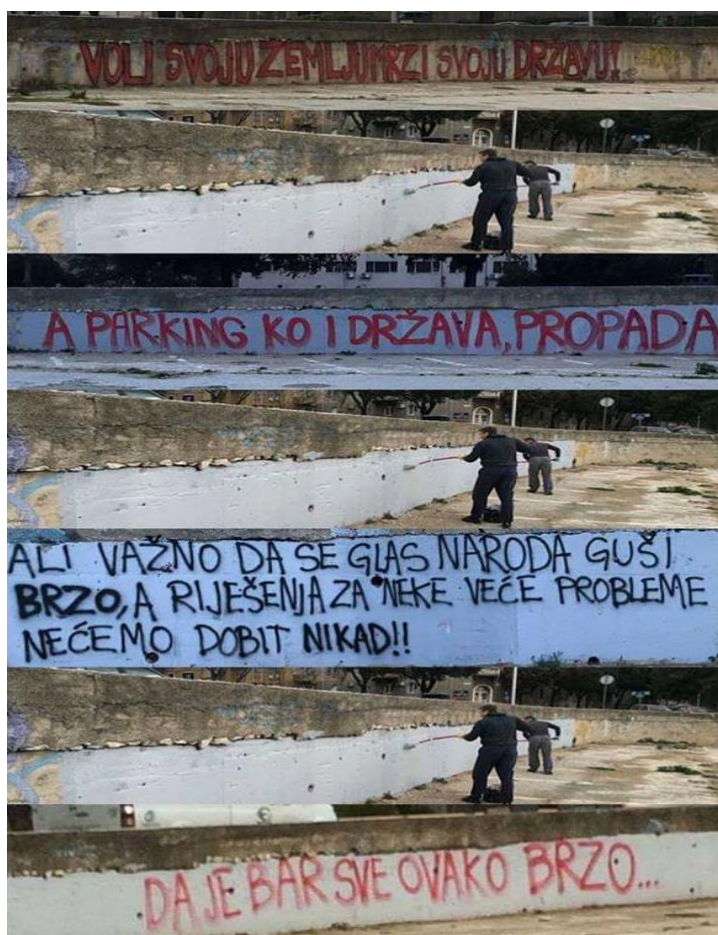
¹⁵⁵ Isto.

Slika 78. Različite verzije Ne-ova vizualnog identiteta na raznim lokacijama, Split, 2016.-2018.

Osim ovih dvaju umjetnika, javljaju se i zanimljivi natpisi nepoznatih autora, od kojih su se dva natpisa posebno istakla.

Prvi natpis se nalazio na zidu parkirališta gradskog naselja Manuš. Autor se poigrao s temom parkirališta na Manušu koji je rezultat nemara tadašnje politike. Prvo je napisao na spomenuti zid velikim crvenim slovima „Voli svoju zemlju, mrzi svoju državu!“, a idućeg je dana natpis prebrisan bijelom bojom. Nekoliko dana nakon toga nepoznati je autor opet napisao na istom mjestu „A parking, ko i država, propada“. Taj natpis je isto izbrisan odmah nakon što je primijećen. Nakon toga, hrabri autor opet ostavlja trag na istom mjestu i piše „Ali važno je da se glas naroda guši brzo, a rješenja za neke veće probleme nećemo dobiti nikad!!“. I ovaj natpis je brzo izbrisan, ali ni autoru nije bilo potrebno puno vremena da odgovori sarkastičnim tonom na istom mjestu „Da je bar sve ovako brzo“ aludirajući na tromost u rješavanju komunalnih pitanja tadašnjeg vladajućeg sistema.¹⁵⁶

Slika 79. Nepoznati autor, *intervencija*, parkiralište Manuš, 2018.

¹⁵⁶ <https://dalmatinskiportal.hr/vijesti/reakcija-gradskih-sluzbi--grafiti-se-vise-ne-vide--ali-ruglo-u-centru-grada-i-dalje-bode-oci/29650> (1.8.2018.)

Iste godine, par mjeseci nakon intervencije nepoznatog autora o parkingu, na zidu istog parkinga pojavljuje se novi emotivni grafit koji „vene“ bez Lipovčevog plavog stabla. Plavo stablo se od 2011. godine nalazilo na raskrižju Vukovarske i Riječke ulice u Splitu, ali od 2016. godine se preselilo u Zagrebu na Platou Gradec pored Klovićevih dvora.¹⁵⁷ No, u lipnju 2018. se vraća u Split, na travnjak nasuprot Doma mladih.¹⁵⁸

Slika 80. Plavo stablo na prvoj lokaciji ispred ateljea Viska Lipovca, 2011

Slika 81. Nepoznati autor, *Venem bez...*, parkiralište Manuš, 2018.

¹⁵⁷ <https://www.dalmacijadanas.hr/plavo-stablo-ponovno-u-splitu-pogledajte-kako-bez-ikakve-zastite-stoji-odloženo-u-blizini-ceste> (1.8.2018.)

¹⁵⁸ <https://www.dalmacijadanas.hr/konacno-na-ponos-svih-splicana-lipovcevo-plavo-stablo-ponovno-zablistalo-u-punom-sjaju> (1.8.2018.)

4. ZNAČAJNIJI ULIČNI UMJETNICI U SPLITU

U nastavku ovog rada izdvojeno je nekoliko umjetnika koji su se istaknuli svojim stilom i aktivnošću na području Splita, a to su: SenkOne, Wens, Andrea Resner, Apaš, Ivan Svaguša i Anxio. Iako su crtali i u drugim hrvatskim gradovima, fokus je ovdje stavljen samo na ona popularnija djela koja se nalaze po splitskim kvartovima. Autori su oslovljeni imenom kojim se potpisuju, izuzev Andree Resner i Ivana Svaguše koji pri radu ne koriste pseudonime.

Cilj ovog poglavlja jest prikazati osobni stil svakog autora, te njihov rad povezati sa specifičnim razmišljanjima i uvjerenjima. Svaki autor nosi svoje osobenosti, a to se nastoji pokazati do sada nezabilježenim detaljima o njima, ali i donošenjem fotografija radova iz njihovih personalnih arhiva.

Važno je napomenuti da su svi navedeni autori još uvijek aktivni u uličnoj umjetnosti, osim Apaša koji odlaskom u Zagreb prestaje crtati, ali njegovi su radovi bili toliko utjecajni za splitsku uličnu umjetnost da je morao postati dio ovog odabira.

Veliki broj radova navedenih autora pobrisani su sa zidova, ali sačuvane fotografije dokazuju njihovo postojanje i pružaju nadanje da (koliko god ulična umjetnost bila privremene naravi) neće biti zaboravljeni.

4.1. SenkOne

SenkOne je jedan od autora koji je aktivan od same popularizacije ulične umjetnosti u Splitu do danas. Na pitanje, zašto mu je pseudonim Senk, odgovara: „*Zašto Senk? Pa kad san počeo crtati grafite, nije nas bilo puno, bilo nas je sedam sve skupa; dva brata s Trstenika, ekipa iz 'Parka' i ja iz 'Siromašne'. Dva brata su uvijek crtala skupa, isto ka i ekipa iz 'Parka', tako da san ja u početku uglavnon crtao sam, nakon šta je ovi prika s kojim san počeo crtati, odustao. U to vrijeme san pisa samo One, jer san bija sam, jedini, dok su oni svi crtali skupa.*

Onda san nakon god-dvi dana otišao u Njemačku na misec dana i skužija da ljudi stavljaju One u nastavku imena. To je bilo u vrime kad nije bilo interneta. Sankcije, nakon rata, su još uvijek bile na snazi, tako da je protok informacija bija toliko mal, da ništa nisi moga saznat. Kad bi i sazna nešto novo, to je bilo kao da si dobija na lotu. Kad san se vratija u Split iz Njemačke, na papir san stavija slova koja su mi se sviđala i iz nekoliko njih san izvuka ime Senk“.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Iz razgovora sa SenkOne-om.

Slika 82. SenkOne, *grafit*, Turističko-ugostiteljska škola Split, 1997.

Slika 83. SenkONE, *grafit*, Turističko-ugostiteljska škola Split, 1999.

Imajući na umu da ovaj autor djeluje od 1994. godine, njegovi stilovi do danas su se promijenili, u nekim tehnikama i unaprijedili. Od samog početka SenkOne umjetnički stilizira samo slova svog nadimka, igrajući se s različitim ispunama i bojama.¹⁶⁰ Prvo su to bila grafiti s puno detalja i složenog *letteringa* koje bi laik teško mogao razumjeti, a kasnije se dinamika

¹⁶⁰ Isto.

u tipografiji smiruje uz precizniji i zreliji karakter. Ponosno kaže da voli sve aspekte *grafiti* kulture, mijenjajući stilove izražavanja kako mu odgovara.¹⁶¹

Primjerice, autorov rad iz 2009. godine predstavlja njegov *grafiti* potpis i lik starije gospođe s bijelim sunčanim naočalama i maramom oko glave. Što se tiče *letteringa*, slova njegovog potpisa su stilizirana, ali nisu dovoljno „divlja“ da ih se ne može razumjeti. Potpis je istaknuo žutom bojom s predjelima narančaste boje, a bijelom bojom na pojedinim dijelovima slova postigao je trodimenzionalni izgled. Za ispunu slova je koristio smeđu boju u svrhu isticanja žutog dominantnog dijela potpisa, a pripomogao je trodimenzionalnosti grafita narančastim ravnim crtama koje prate dubinu svakog slova. Gornji dio pozadine je ispunjen crvenom bojom sa stiliziranim krugovima i polukrugovima, dok je donji dio ispunjen crnom bojom.

Slika 84. SenkOne, *grafit*, Put Supavla, 2009.

Kao autor je sudjelovao u organizaciji svih splitskih urbanih festivala pa uspoređuje današnju scenu s onom na početku: „Danas je situacija svakako drukčija nego prije 20 god. Prije si se mora skrivati u najgore kantune grada ili ić navečer u najgluplje ure (3 ujutro) ili čekati neki pljusak, led, nestanak struje i slično - kad ima šta manje ljudi po gradu, jer bi odmah zvali policiju. A i to je bilo nekako odmah nakon Domovinskog rata, pa su još uvijek svi bili sumnjičavi i sve im je smetalo. Dok danas, bez problema, u 'pola bila' dana, možeš skoro pa crtati di hoćeš. Ne virujem da su tom mijenjanju mišljenja toliko pridonijeli festivali, jer svaki festival, bilo glazbeni, bilo umjetnički, je uvijek za određeni dio publike. Virujem da je tome više pomogla popularizacija Banksyja, Torcidini murali, korištenje ulične umjetnosti u reklamnim kampanjama.“¹⁶²

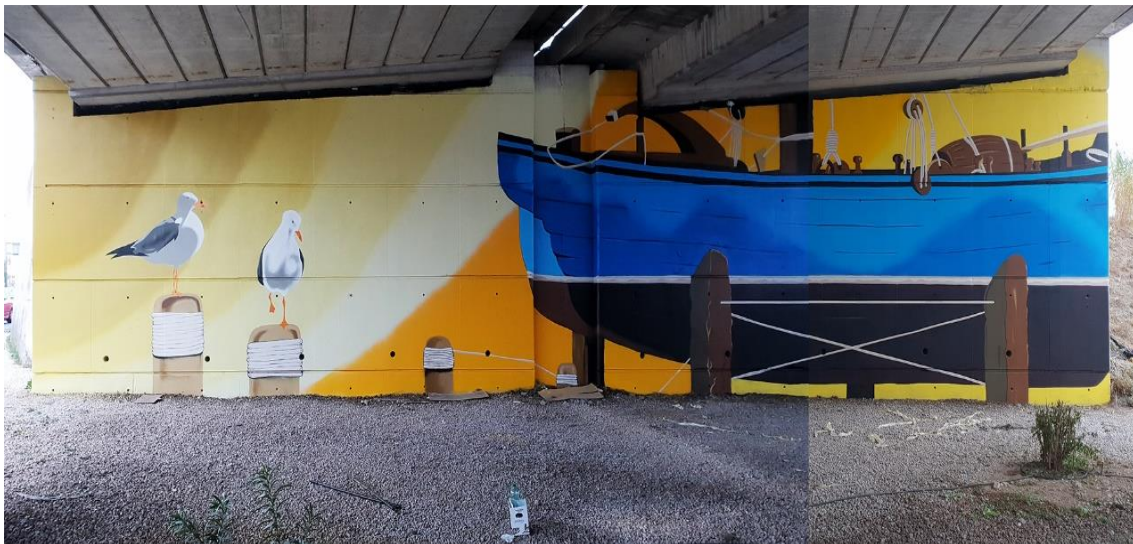
¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Isto.

Slika 85. SenkOne, *grafit*, Put Supavla, 2017.

U novije vrijeme SenkOne crta legalne grafite na festivalima ili po narudžbi. Čak je i nogometna navijačka skupina Torcida primijetila njegov talent i angažirala ga za izradu Torcidinih murala. Možemo primijetiti da se stil plaćenih murala drastično razlikuju od stila njegovih privatnih radova. SenkOne objašnjava: „*Po narudžbi su za 'pare' i po željama klijenata, a za sebe radim za svoj gušt i zbog želje za kreativnošću i stvaranjem.*“¹⁶³ Kada grafiti umjetnik stvara djela, jedino je važno da se radovi sviđaju njemu i *grafiti zajednici.*¹⁶⁴ Ako umjetnik treba izraditi plaćeni rad, on će se prilagoditi onome što se od njega očekuje. Ali ipak razlika između ova dva stila, daje nam uvid u SenkOne-ove mogućnosti kao umjetnika koji se može prilagoditi raznim oblicima djelovanja.

Slika 86. SenkOne, *mural u sklopu Xstatica 2018.*, Pazdigrad, 2018.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Isto.

Slika 87. SenkOne, murali za Torcidu, Split, 2018.

Autor razumije važnost dokumentiranja grafita zbog „kratkog života“ na zidovima ulica, stoga fotografira svoja djela i pohranjuje ih na određenim socijalnim mrežama. Njegova privatna *facebook* stranica¹⁶⁵ sadržava opus umjetnikova rada uz dodatne informacije o umjetniku. Dokumentira svoje radove i putem bloga¹⁶⁶ gdje je nadodao i kratku povijest splitske umjetnosti na engleskom jeziku.

4.2. Wens

Wens crta većinom na festivalima ili legalnim zidovima jer kako kaže: „*Možda je ono što me najviše razlikuje od drugih, to što volim crtati polako, sporo, nema žurbe. Volim doći na mjesto radnje i sve raditi opušteno, cijeli dan, možda i dva ako treba, ali nema kod mene više onog osjećaja pravog 'vrajtera', izaći na ulicu, skrivati se i potpisivati, ostario sam za to valjda;*

¹⁶⁵ Stranica koja sadrži SenkOne-ova djela: <https://www.facebook.com/senkzzone/> (1.8.2019.)

¹⁶⁶ Blog koji sadrži SenkOne-ova djela: <http://senk1.blogspot.com/> (1.8.2019.)

*sve što danas radim, radim tako da je to legalno i da mogu raditi polako, uživajući u opuštanju na zidu.*¹⁶⁷

U cijelom svom opusu Wens koristi sličan stil grafita i slične boje, plavu i ljubičastu, te puno tonova istih boja. Ovaj umjetnik, inače grafički dizajner, pokušava slova svesti na minimum, fokusirajući se na formu i kompoziciju.¹⁶⁸

Slika 88. Wens, *grafit*, Put Supavla, 2009.

Wens započinje crtati 1998. godine, a ovako objašnjava razvoj svoga stila: *„Stil crtanja u početku svi imaju isti više manje. Svi žele odmah raditi nekakve komplikacije koje nitko ne može pročitati, svi bi odmah radili Wild Style. S vremenom, shvatiš da je to bez veze i čak i ako ti ne postane bez veze, shvatiš da se bolje razvijaš ako kreneš od jednostavnosti, tako da ja već godinama crtam nekakav Semi Wild Style gdje se trudim zadržati jednostavnost oblika slova, ali volim zakomplicirati načinom bojanja slova, to se zove Fill-in. Mislim da su na moj odabir boja mnogo utjecali halucinogeni pojedeni tijekom života, ali sigurno i znanje o bojama, kontrastima, odnosima komplementarnih boja i tako, sve po malo.*¹⁶⁹

Promatrajući opus Wensovog rada, primjećujemo precizan *can control* tj. način na koji se autor koristi sprejem. Boje njegovih radova su komplementarno kontrastne koristeći jasne linije. Stil koji koristi autor je srednji „divlji“ stil, iako slova potpisa su stilizirana do skoro neprepoznatljivosti.

¹⁶⁷ Iz razgovora sa Wensom

¹⁶⁸ Isto.

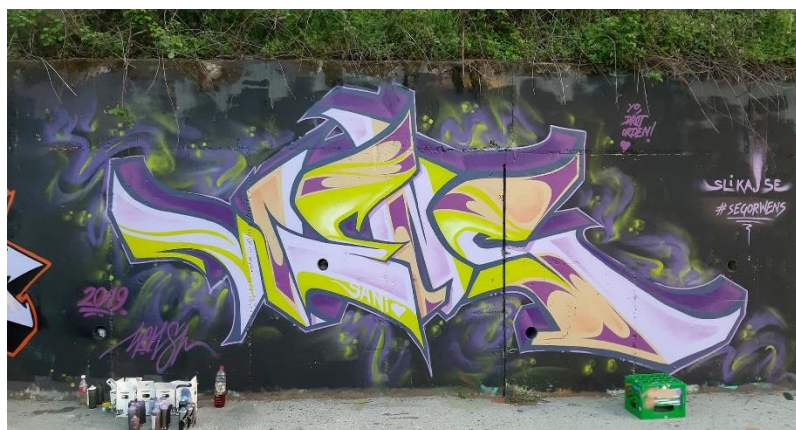
¹⁶⁹ Isto.

Slika 89. Wens, *grafit*, Put Supavla, 2011.

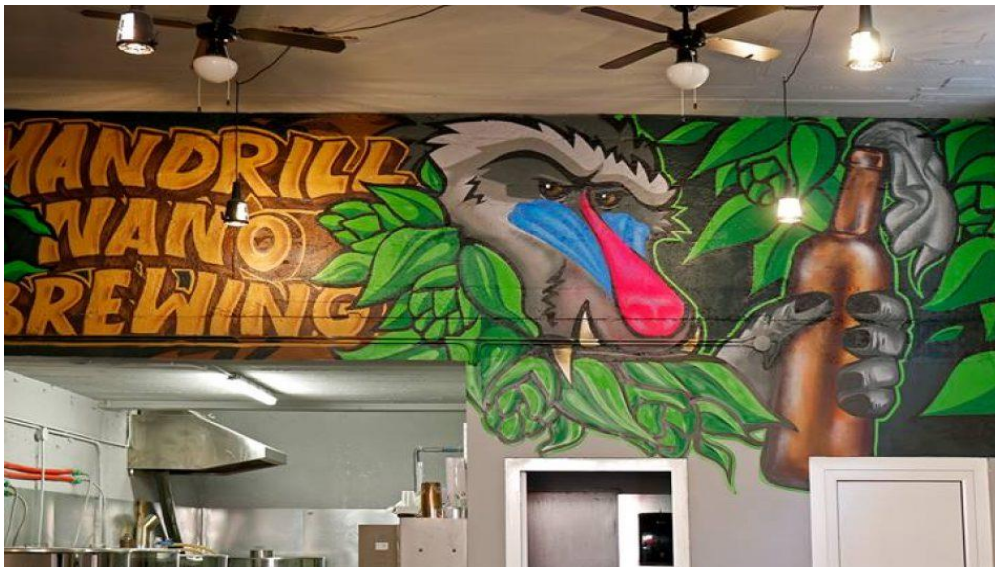
Slika 90. Wens, *grafit*, Turističko-ugostiteljska škola Split, 2016.

Slika 91. Wens, *grafit*, Put Supavla, 2019.

Wens je crtao sam na svim Xstatic izdanjima, ali i na drugim festivalima širom Hrvatske. Podupiranje festivala mu je bitno jer: *“Uvijek je festival taj koji donosi hrpu novih crtača, dok sama djela po ulicama donose jednog po jednog, rijetke pojedince, festival napravi to da u cijelom jednom razredu odjednom svih zanimaju grafiti.”*¹⁷⁰

No, ovaj umjetnik crta i po narudžbi komercijalne grafite, koji se po estetici razlikuju od izričaja osobnih radova. Dok njegovi privatni grafiti prikazuju već spomenutu stilizaciju nadimka, kod komercijalnih radova poštuje želje naručitelja. Primjer toga je rad koji je napravio za splitski pub Mandrill. Osim naziva pub-a, Wens crta mandrila koji drži u ruci pivu koja odgovara konceptu pub-a. Wens objašnjava: *„Nema razlike u smislu truda, uvijek ćeš napraviti najbolje što možeš, ali kod reklama imaš druge prioritete; bitna je čitkost i razumljivost, bitno je kakva publika će to gledati pa njoj prilagodiš crtež ili koncept/temu. Kada je to reklama, više gledaš s dizajnerske i marketinške strane, a ne 'grafiterske'. Jedina razlika je što je odabir načina za izradu te reklame 'grafiterski'. Kada crtaš za pare crtaš što klijent želi, ali ako već posjeduješ potrebna marketinška znanja, onda ih i upotrijebiš. Barem savjetuješ klijenta ako je tvrdoglav, pa si 'miran' da si ti svoje obavio. A onda poslušaj njega ako je već platio, al uglavnom imam takve klijente koji su došli do mene preko preporuke prijatelja tako da uglavnom nemam problema s time. Sve ide najčešće po principu koji najviše volim: 'ti to znaš, napravi kako misliš’“*¹⁷¹

Slika 92. Wens, komercijalni grafit za Mandrill, Ul. sv. Petra starog, 2019.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Isto.

4.3. Andrea Resner

Andrea Resner počinje crtati 2006. godine i to u početku uglavnom radi s Nikolom Radovanijem. Kratko vrijeme koristila je pseudonim Paprat. Iako joj je to ostalo i danas „službeno“ *street art* ime, ne potpisuje ga ispod radova. Razlog tome je što smatra da: „*street art* treba biti protuteža komercijalnom marketingu koji se nalazi u javnom prostoru, a korištenje pseudonima ili tag-a u svrhu stvaranja hype-a oko vlastite persone radi isto ono što i marketing radi u promicanju i prodavanju proizvoda.“¹⁷²

Slika 93. Resner, *naljepnica*, Varoš, 2009.

Ako bismo uzeli u obzir njezine početne radove, primijetili bismo poigravanje raznim tehnikama poput kolaža, ljepila, šablone nacrtane na papiru i zalijepljeni ljepilom napravljenim od brašna i vode. Njezin dizajn krasile su žene „odjevene“ u odjeću pastelnih boja ili s nadodanim detaljima pastelnih boja, tematski vezane za ženska prava.

Kasnije koristi samo akromatske boje i zlatnu. Razlog tome je bolja uočljivost radova u prostoru punom šarenog reklamnog prostora. Često koristi simbole životinjskih motiva sa

¹⁷² Iz razgovora sa Andreom Resner.

simbolikom ženstvenosti, ali primjećujemo i stiliziraniji način crtanja pun ornamentike i detalja, koja se prilično razlikuje od pojavljivanja čipke zamjetne kod nekih ranijih radova.¹⁷³

Slika 94. Različiti primjeri radova Andree Resner na području Splita, 2007.-2009.

Resner na sljedeći način komentira razvoj svoga stila: „Na početku je to sve bilo igranje i istraživanje. Ispipavanje teritorija ulice i traženje vlastitog stila. S vremenom sam shvatila da mi najviše odgovara paste-up tehnika. Kući bih složila kolaže ili nacrtala rad na papiru i onda ga samo zalijepila na zid s ljepilom od brašna i vode.

Od početnih likova koji su bili poprilično dječji i stripovski počela sam se sve više okretati istraživanju ženstvenosti, ženine pozicije i ženskim simbolima. Prvi takvi radovi bili su direktan odgovor na uvriježenu sliku žene koju nalazimo na plakatima. Uzimala bih slike žena iz

¹⁷³ Isto.

reklama i kolažirala ih u groteskne idole koji ipak zadržavaju primordijalnu čistoću. S vremenom sam se potpuno odmakla od ljudskog tijela i kolažiranja i posvetila se skoro u potpunosti animalnim simbolima i crtežu. Životinje koje koristim prezentiraju određene aspekte ženstvenosti – bik, ptica, zmija, srna... I smatram da simboli, upravo zato što su lišeni svjesne interpretativne konotacije, puno više komuniciraju na razini podsvijesti.“¹⁷⁴

Andrea Resner je u sklopu festivala Nema labavo nacrtala dva rada, među kojima je i slika kita koji je po biblijskoj mitologiji simbol božanske omazde i Božjeg saveznika koji guta nesretne ljude.¹⁷⁵ Ovo je važno, jer se sama autorica referira na ovaj rad sljedećim riječima: „Rad koji mi je jako drag je mural na Domu mladih u Splitu nastao u sklopu festivala Nema labavo. Sjećam se da sam bila na jako lošem mjestu dok sam ga radila, ali sam rad na njemu mi je davao snage. Kad sam ga završila osjećala sam se obnovljeno. Za njega sam također dobila jako mnogo pohvala od drugih, iako u street art-u se jako rijetko čuje pohvala.“¹⁷⁶

Slika 95. Resner, *Kit*, Klub mladih Split, 2014.

Iste godine u garaži ispod Kluba mladih, autorica radi novo djelo. Ovaj rad prikazuje dva stilizirana pauna sličnih poza, okrenuti jedan prema drugome. Paunovi su stilizirani na drugačiji način, odnosno njihovi detalji se međusobno razlikuju. Za razliku od Kita na zidu

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ <http://tetovaze.info/tetovaze-zivotinja/tetovaze-kit/tetovaza-kit/> (6.8.2019.)

¹⁷⁶ Iz razgovora sa Andreom Resner.

Kluba mladih, ovaj rad nema zlatnih detalja. Koristila je samo crnu i bijelu boju, a simbolika pauna je besmrtnost.¹⁷⁷

Slika 96. Andrea Resner, *Paunovi*, garaža ispod Kluba Mladih Split, 2014.

4.4. Apaš

Jedan od najpopularnijih i najplodonosnijih uličnih umjetnika u Splitu smatra se Apaš. Njegov se stil često mijenja, ali uvijek su opstajale slične značajke: kreativno korištenje samog prostora, duhovito i sarkastično ukazivanje na određene probleme.

Autor je koristio brojne tehnike, a različitost svog stila objašnjava: „*Osnovno mijenjanje u radu je bio prelazak s crtanja slova na figurativne i ilustrativne crteže. Korištenje različitih boja i stilova je ovisilo o tome kako želim prezentirati crtež i ideju. Za neke ideje mi je više odgovarala boja, za neke sam crtež, a za neke šablona. Činilo mi se isprazno ostavljati samo svoj pseudonim po zidovima u različitim oblicima pa sam brzo prešao na figuraciju.*“¹⁷⁸

Selidbom u Zagreb, Apaš sve manje crta u Splitu. Stoga je većina njegovih radova prebojana ili precrtana drugim radovima, poput, primjerice, rad na Žnjanu koji je predstavljao djevojčicu pod interaktivnim kišobranom. Iako je ovo jedno od najpopularnijih djela ulične umjetnosti u Splitu, ono danas više ne postoji jer je prekriveno drugim radovima i potpisima. Originalni rad je predstavljao curicu s rozom haljinom, koja s lijevom rukom na uzici drži psa, a s desnom rukom pridržava ručku kišobrana, a gornji dio kišobrana je predstavljao polukružni otvor na zidu bivšeg vojno-hotelskog kompleksa Duilovo. S desne strane se nalazio lik koji

¹⁷⁷ <https://www.ngbuntovnici.hr/index.php/separatum-votum/izdvojeni-glas/1218-simboli-i-personifikacije-u-arhitekturi> (6.8.2019.)

¹⁷⁸ Iz razgovora s Apašom.

prikazuje Smrt i zalijeva kišobran vodom sa zelenom kanticom. Posebnost ovog rada je u polukružnom otvoru koji je dopuštao da se „boje“ kišobrana djevojčice mijenjaju kao i doba dana.

Slika 97. *Djevojčica s kišobranom prije i sada*, Žnjan, 2002.

Ne smijemo zaboraviti ni druga njegova djela koja su „izbrisana sa ulica“.

Ulično djelo „Mali zeleni“ nastalo je kao rezultat uljepšavanja bezlične instalacije vodovodnog sustava. Autor je zelenim sprejem nacrtao tijelo, a instalacija mu je poslužila kao glava izvanzemaljca. Iznad glave izvanzemaljca, autor je nacrtao upitnik. Tako da je sam izgled izvanzemaljca daje dašak ironije, tj. izgubljenog izvanzemaljca na splitskom zidu.

Slika 98. *Apaš, Mali zeleni*, Bol, 2006.

Autor iste godine radi i nekolicinu murala, koji se razlikuju po svom stilu, ali im je zajednička sarkastična nota. Česti su motivi smrti, ali na pomalo sarkastičan i duhovit način.

Prvi primjer prikazuje četiri zeca u prvom planu s istaknutim plavim očima koji čekaju svoju hranu. Interesantno je da jedan od zečeva, drži odsječenu ljudsku glavu u jednoj ruci, dok je krvava sjekira u drugoj. Oni su smješteni u pomalo idiličnoj šumi, s mnogo zelenila i oblacima. Nacrtni zečevi imaju obilježja likova iz crtanog filma, izgledaju simpatično, bez obzira na svoje kontrastne radnje.

Drugi primjer prikazuje grafit „akromatskih“ boja; crvena je samo suza u obliku obrnutog srca najdominantnijeg lika. Tog lika je jedinog „nagradio“ facijalnim konturama, dok su ostali jednostavni obrisi ljudskih oblika koji šeću, otvaraju vrata ili sjede. Samo je jedan od jednostavnijih likova drugačiji po radnji, a to je onaj koji uvlači čačalicu u uho najdominantnijem protagonistu cijele scene. Autor se poigrao i sa već postojećim vratima na tom nekoć neprivlačnom prostoru, tako da da dominantniji lik rukom pokušava dohvatiti vrata.

Slika 99. Apaš, *mural*, Turističko-ugostiteljska škola Split, 2006.

Slika 100. Apaš, *Ljudi*, Plokite, 2006.

Mještanima u Varošu jedno od omiljenih djela ulične umjetnosti Apaševog je djelo djevojčice nacrtane unutar udubine u zidu, koja je vjerojatno nekoć bila prozor. Djevojčica toplijih tonova naslonjena je na unutrašnji dio udubine, dok je gledaju crvene „zle“ oči.

Slika 101. Apaš, *Djevojčica*, Varoš, 2010.

Apaš objašnjava rad na javnom prostoru: „*Ideja je bila ostaviti trag u javnom prostoru, a javni prostor garantira viđenost tako da sam u startu bio svjestan da će trag biti primijećen, ali ne nužno i ispravno interpretiran. Javni prostor je zagađen gomilom reklama i savjeta kako živjeti, što jesti, nositi, disati... pa je to i mala borba protiv te vrste trovanja.*“¹⁷⁹

4.5. Ivan Svaguša

Ivan Svaguša je poznat po svom djelovanju u sferi stripa i ulične umjetnosti. Ovaj umjetnik se često „igra“ s dva umjetnička pravca, stoga često možemo vidjeti njegove radove ulične umjetnosti s odlikama stripa.

Najbolji primjer toga je već spomenuti strip-grafit u sklopu manifestacije udruge Kwart. Sličan primjer je napravio na zidovima kvarta Trstenik, gdje slučajni prolaznici mogu primijetiti veliki natpis istaknut žutom bojom „*Odaberi 'život' što prije, to bolje!*“ nadovezan portretima različitih pojedinaca s maskom na predjelu usta. Ispuna cijelog rada je kombinacija crvene i žute boje zbog bolje uočljivosti, dok su likovi kreirani akromatskim bojama. Dio zida

¹⁷⁹ Isto.

gdje se nalazi natpis ponaša se kao prva stranica stripa: istaknutim natpisom poziva slučajnog prolaznika da obrati pozornost na ovo djelo, a tome pomažu i stripovski oblačići oko natpisa gdje se izmjenjuju natpisi „Novo“ i „Akcija“, aludirajući na dvije riječi koje se najčešće koriste kod prodaje u današnjem konzumerističkom društvu. Nadalje, slijedi sedam likova, različitih profesija i stilova oblačenja, s maskom osmjeha i pitanjem u kvadratu „Sretan?“ uz mogućnost zaokruživanja da ili ne. Autor nas ostavlja s razmišljanjem o životu kakvog živimo i što je zapravo sreća.

Slika 102. Ivan Svaguša, *Odaberi život!*, Trstenik, 2008.

Par godine poslije, u sklopu sličnih akcija nacrtao je ležeće likove na zidu pokraj plaže Žnjan. Likovi u ležećem stanju izgledaju kao da pokušavaju izaći iz prostora koje im je namijenio autor. Tema ovog rada bila je ekološke prirode s ciljem osvještavanja sugrađana o važnosti očuvanja planeta. Stoga je koristio plavu i žutu boju za ispunu, jer su to boje mora i sunca. Autor je otkrio da ga je za ovo djelo inspirirala scena iz filma „Do posljednjeg daha“ redatelja Jean-Luc Godarda.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Iz razgovora sa Ivanom Svagušom.

Slike 103. Ivan Svaguša, *A bout de souffle*, Žnjan, 2012.

Svaguša je crtao i na oronulim zidovima bivšeg kampa na Žnjanu u istom svom „stripovskom“ stilu u razdoblju od 2014. do 2016. godine. Rad iz 2014. godine prikazuje profile svakodnevnih ljudi uz stripovske „oblačiće“ u kojem piše njihova razmišljanja. Ovaj rad je teško kvalitetno iščitati, jer je sam grafit u jako lošem stanju.

Slika 104. Ivan Svaguša, *strip-grafit*, Žnjan, 2014.

Djelo iz 2015. na istoj lokaciji prikazuje mršavog lika u poderanoj odjeći, tužnog pogleda i bez lijeve ruke. U razini glave ovog lika, s lijeve je strane u „okviru“ napisao *Salonska umjetnost*. Autor je koristio sprej crnih i smeđih boja da bi ovaj kadar prikazao što „tužnijim“ jer ovo je zapušteno mjesto dom nekim beskućnicima i popularno mjesto za uživanje droge.

Slika 105. Ivan Svaguša, *Salonska umjetnost*, Žnjan, 2015.

Godinu dana kasnije, Svaguša nas uveseljava još jednim djelom na istoj lokaciji, ovaj put crtajući lika koji kao da je pobjegao iz „crno-bijelog stripa“ u šaroliku sadašnjost. Lik se posebno ističe jer je nacrtan na crvenoj podlozi. Na majici lika piše „*Ne mora, ali hoću!*“, još jednom prikazujući autorov bunt u crtanoj formi.

Slika 106. Ivan Svaguša, *Ne mora, ali hoću!*, Žnjan, 2016.

Autor sljedećim riječima objašnjava razlog korištenja strip-grafita: „*Bilo mi je zanimljivo slučajnog prolaznika uključiti u 'priču'. Tako su nastali i neki strip grafiti/murali itd... No,*

bazovito mi se stalno igrati i biti sam sebi svjež. Danas mogu napraviti slikariju ili mural na zidu, a to mogu biti i slova, ako ih smatram netipičnim i zanimljivima, ali izgleda da mi je u oba slučaja ostala ta komunikacija sa slučajnim ili namjernim prolaznikom. Rad na ulici je svačiji, dio je svega i više nije moj. Onda nek ima neku priču dok je živ“.¹⁸¹

4.6. Anxio

Anxio je autor koji je nezaobilazna ličnost kada pričamo o uličnoj i *grafiti* umjetnosti u Splitu. Smatra se jednim od najbitnijih osoba u povijesti ulične umjetnosti u Splitu, ne samo zbog svog umjetničkog djelovanja, nego i zbog svoje aktivnosti osvještavanja građana o važnosti grafita. Anxio je prije bio znan kao Pilot, a iza ta dva nadimka se krije grafički dizajner Saša Pocrnić. Saša Pocrnić je bio pokretač Parazita, prvog fanzina za uličnu umjetnost u Splitu, nadalje pokretač je *facebook* stranice istog imena na kojoj se nalaze fotodokumentacije ulične i *grafiti* umjetnosti u Splitu. Jedan je od organizatora festivala *Nema labavo* i organizator izložbe *Parazit* koja nam pruža uvid u uličnu umjetnost kroz prošlih 40 godina.¹⁸²

Anxio je unutar ulične scene oko 20 godina, a prisjeća se početka svog djelovanja: „*Davne 1996. godine prijatelj Shaze koji je živio u Berlinu, pa se naknadno preselio u Split, donio je sa sobom video kasetu Style Wars i par knjiga i časopisa s graffiti tematikom. Čim sam pogledao film, osjetio sam taj žar u sebi, potrebu da izađem na ulicu i nacrtam nešto. Nedugo nakon toga, želja mi se i ostvarila.*“¹⁸³

Slika 107. Pilot, Tsk, Cros, Owen, *grafiti*, Ravne Njive, 2008.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² <https://vizkultura.hr/u-splitu-nema-labavo/> (6.8.2019.)

¹⁸³ <http://www.ziher.hr/graffiti-gradele-ziher-predstavljaju-anxio-wens-zid-medij-malog-najobicnijeg-covjeka/> (6.8.2019.)

Od početka djelovanja, autor koristi fluorescentne boje, bojujući svako slovo različitom bojom, najčešće kombinirajući „rozu“, žutu, zelenu i plavu boju. Njegov *lettering* je vrlo jednostavan i čitak, jedino što se razlikuje je forma. Anxio govori što ga inspirira: „*Inspiraciju pronalazim u koktelima, neonskim reklamama, trash i avangardnim muzičkim coverima iz 80-ih godina. Uzori su mi Dortmundska grafiti scena 1980-ih i 1990-ih, Piet Mondrian i David Bowie.*“¹⁸⁴

Najpoznatiji Anxiov potpis je piramidalnog oblika, unutar kojeg je življim bojama napisano Anxio. Poigrava se s oblikom piramide, formom i kompozicijom dizajna. Primjerice, primjer s kvarta Sućidar, gdje se vrh piramide odlomio.

Slika 108. Anxiovi grafiti na raznim lokacijama u Splitu

Unatoč prepoznatljivom stilu, eksperimentirao je i s drugim mogućnostima. Stoga se 2015. godine javlja novi stil koji je radio samo u tom periodu. Koristio je isključivo crnu, bijelu, i (sivu boju. Primjećujemo i slične piramidalne oblike, ali se javljaju i drugi geometrijski oblici.

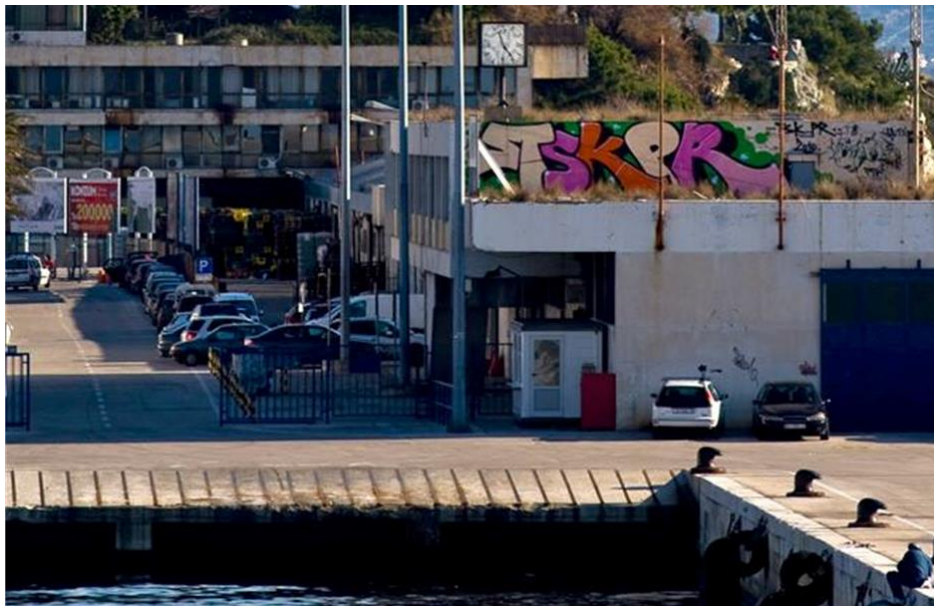
¹⁸⁴ <http://www.ziher.hr/graffiti-gradele-ziher-predstavljaju-anxio-wens-zid-medij-malog-najobicnijeg-covjeka/>(7.8.2019.)

Za razliku od njegovog uobičajenog stila, slova ovih grafita su nečitljiva, preklapaju se, ali je svako slovo napravljeno precizno, uz dobar *can control*.

Slika 109. Anxio, grafit, Bačvice, 2015.

Anxio je član TSK grupe već od 1996. godine, koja je aktivna i danas. Na primjeru djela na zgradi Jadrolinije se može primijetiti Anxiov utjecaj na grupu. Slova su čitka, svako slovo je različite boje.¹⁸⁵

Slika 110. TSK, grafit, Luka Split, 2010.

¹⁸⁵ <https://www.facebook.com/ParazitSplit/> (1.8.2019.)

Anxio je čest gost na festivalima urbane kulture u Splitu, ali i u Hrvatskoj te šire. Stoga nije nelogično što možemo naći njegove radove u drugim gradovima poput Rijeke ili Beograda u Srbiji.

Primjer iz Rijeke je njegov uobičajen potpis, piramidalna kompozicija sa slovima fluorescentnih boja unutar piramide. Jedino što je različito je što se manji vrh slova A, tj. vrh piramide „odlomio“.

Primjer iz Beograda je Anxiova verzija TSK potpisa. Ova slova su u fluorescentnim bojama; zelenom, žutom i ljubičastom. *Lettering* je čitljiv, iako se autor poigrao s dizajnom. Iako smo navikli na njegove jasne, precizne linije, ovaj rad prikazuje slova koja su svjesno napravljena nespretno. Zajedničko ovom djelu i ostalima je i crna pozadina.

Slika 111. Anxio, grafit, Rijeka, 2014.

Slika 112. Anxio, grafit, Beograd, 2014.

5. TORCIDINI GRAFITI

Ljubav prema sportu je uvijek bila karakteristična za većinu građanstva Splita i stoga se ne treba čuditi velikoj rasprostranjenosti murala i grafita u čast nogometnom klubu Hajduk. Za stvaranje ovih djela autori obično imaju dopuštenje od lokalnih vlasti pa samim time ovaj tip radova možemo nazvati i antigrafitima jer se suprotstavljaju osnovnoj definiciji grafita, odnosno ulične umjetnosti.

Moguće je ustvrditi da ova djela uglavnom nemaju veliku estetsku vrijednost, ali skoro da ne postoji kvart u Splitu bez barem nekoliko Torcidinih djela. Ona su izvedena poput reklama na fasadama – precizno i bez vidljivog „rukopisa“ autora. U izradi najčešće koriste jednostavne šablone i nadopunjuju prostoručnim crtanjem, ili crtaju kistom i fasadnom bojom. Pisanje ovakvih grafita obilježava nizak stupanj individualnosti, napravljeni su u istom kodu, a razlikuju se samo u sadržaju.

Slika 113. Torcida, *Hajduk 1950*, Skalice, 2010.

Analiza navijačkih natpisa pruža niz pokazatelja o ponašanju, aktivnostima i vrijednostima navijača. Uz nazive navijačkih skupina, često se ističe grad ili gradska četvrt autora (npr. Torcida Mertojaka), ponekad sadrže uvredljive i prijeteće poruke upućene klubu Dinamo i Bad Blue Boysima, zagrebačkoj navijačkoj skupini.

Slika 114. Torcida, *Torcida Mertojak*, Mertojak, 2007.

U navijačkim grafitima uvelike je izražena regionalna i nacionalna pripadnost. Crtanjem murala i grafita pripadnici navijačke skupine nastoje:

a) dati do znanja kojem navijačkom klubu pripadaju, te pokušavaju popularizirati navijački stil ponašanja

b) isticati poželjne vrijednosti grupe, a posebno se naglašava osjećaj zajedništva i pripadnost pojedinca grupi.¹⁸⁶

Grupni identitet i osjećaj pripadanja određenoj grupi nešto je na što nisu imuni ni splitski navijači. Istraživanje murala i grafita u Splitu je pokazalo sljedeće: „*potvrđena je teza o subkulturi kao fenomenu specifičnom za mušku omladinu i obilježenom patrijarhalnim vrijednostima i naznakama maskulinizma.*“¹⁸⁷

Slika 115. Torcida, *Torcida uz navijače sa zabranom*, Sućidar, 2008.

O Torcidinim grafitima i muralima podijeljena su mišljenja lokalnog stanovništva. Dok neki uživaju u njima, drugi ih ignoriraju zbog čestih vulgarnih natpisa i jačanju mržnje prema drugim navijačkim skupinama.

Dok neki ulični umjetnici pomažu Torcidi napraviti što bolje murale, drugi umjetnici se žale na nepravdu jer kako kažu, njihovi se radovi često uklanjaju sa zidova, a Torcidini murali i grafiti ostaju na zidovima dugo vremena. Autori se također žale da Torcida često ne mareći

¹⁸⁶ Lalić, 1991, 55.

¹⁸⁷ Isto, 57.

crta po njihovim uličnim djelima uništavajući ih do neprepoznatljivosti. Nesuglasice ovih dviju skupina su opravdane, jer iako im je zajedničko ostavljanje traga na zidovima grada, oni se potpuno razlikuju u stilu i svrsi, štoviše, kontradiktorne su.

Slika 116. *Grafit Hajdukovog grba je prekrpio dio rada uličnog umjetnika na kući unutar Dioklecijanove palače*

Problematika grafita koji se naslanjaju na kontekst navijačkih skupina može biti iscrpna i vrlo zanimljiva tema za propitati iz sociološkog i drugog rakursa. U ovom radu, pak, samo se evidentiraju osnovni obrasci stvaranja ovakvih grafita. Bez obzira na vlastito mišljenje o navijačkim grafitima, njihova je rasprostranjenost na splitskim zidovima neupitna.

6. ULIČNA UMJETNOST – UMJETNOST ILI VANDALIZAM?

Ulična umjetnost može biti legalna i ilegalna. Pod legalnim radovima se ubrajaju radovi napravljeni na mjestima na kojima se zakonom dopušta crtanje tj. na mjestima „prevetivnog neutraliziranja subverzije, kad grad ili vlast odrađuje mjesto gdje se smiju ili baš trebaju raditi grafiti.“¹⁸⁸ Prisutnost legalnih zidova narušava moguću kriminalizaciju grafitera, a u pojedinim slučajevima takva mjesta u kojima je dozvoljen urbani umjetnički izričaj mogu biti prepoznata i kao prostor od značaja za kulturu i umjetnost.¹⁸⁹ Takav je slučaj u Splitu sa već spomenutim *Hall of fame*, dvjestotinjak metara dug zid u ulici Put Supavla, nasuprot ulaza u Škver.¹⁹⁰ Legalni su i kad se pojavljuju kao naručene reklame ili crteži nastali prema htijenju određenih osoba.¹⁹¹

Slika 117. SenkOne, *BK Marjan*, Trstenik, 2018.

Što se tiče ilegalne vrste, ona se realizira na svim površinama čija uporaba nije prethodno iskomunicirana i regulirana legalnim putem. Tu se zapravo ubraja većina uličnih radova i grafiti, a njihova izvedba se obično odvija noću. Skoro svaki ulični umjetnik koji je zastupljen u radu imao je barem jednom problema s policijom zbog nezakonitog crtanja. Kazna je uglavnom novčana praćena zapljenjivanjem slikarskog alata. No, iako smo svjesni zakona koji je izričit i jednostavan, počesto s užitkom primjećujemo te nelegalne crteže, šablone i grafiti.

¹⁸⁸ Zovko, Brkić Vučina, 2016, 117.

¹⁸⁹ McAuliffe, 2012., 190.

¹⁹⁰ <https://www.slobodnadalmacija.hr/scena/mozaik/clanak/id/243213/split-vec-drugu-godinu-isaran-grafitima> (1.8.2018.)

¹⁹¹ <https://sewellnylaw.com/graffiti-legal-illegal/>(1.8.2018.)

Crtači češće crtaju na ilegalnom zidu, ali ipak postoje mjesta na kojima ne crtaju. Saša Pocrnić piše u *Parazitu* iz 1998. godine: „Mislim da vam je sve jasno što se tiče Dioklecijanove palače. Stara je 1700 godina i svaki kamen na njoj vrijedi više nego bilo koji tag, throw-up ili silver. Zato molim da se palača sačuva od vaših bolesnih ideja i da svim mladim nadobudnim umjetnicima bude jasno da je pristup u palaču sa sprejevima zabranjen.“¹⁹² Unatoč tome što većina crtača ne prilaze sprejevima Dioklecijanovoj palači, postoje i oni, kako bi Pocrnić rekao, „mladi nadobudni umjetnici“ koji ne prihvaćaju zabranu.

Jedan od radikalnijih „napada“ sprejom na katedralu zbio se 2018. godine, kada je nepoznata osoba modrom bojom „oslikala“ cijeli jedan antički zid na južnoj strani nekadašnjega Dioklecijanova mauzoleja.¹⁹³

Slika 118. Crtež na Dioklecijanovoj palači, 2018.

Ovaj crtež je izazvao je izazvao bijes konzervatora. Radoslav Bužančić, pročelnik Konzervatorskog odjela u Splitu je komentirao: „Ovo je drskost, neka vrsta terorizma, neviđeni vandalizam kojim se želi postići neki viši ciljevi političkog ili ideološkog značenja i poslati neka poruka. Šteta je golema, ovaj čovjek ili grupa nisu heroji, oni su neprijatelji splitske, hrvatske i svjetske kulture.“¹⁹⁴

Iako po radu možemo primijetiti da počinitelj ima likovnog iskustva i da bi bio lijep dekorativni mural na nekoj drugoj površini. No, ne možemo zanemariti i moralnu stranu, jer ovaj rad je napravljen na zaštićenom spomeniku uljanom bojom koju je teško ukloniti.

¹⁹² Pocrnić S., 1998, 2.

¹⁹³ <https://www.dalmacijadanas.hr/stara-gradska-jezgra-isarana-uzduz-i-poprijeko-isarani-zidovi-dioklecijanove-palace-dardina-i-marmontove> (2.8.2018.)

¹⁹⁴ <https://dalmatinskiportal.hr/vijesti/kamera-duje/34139> (3.8.2018.)

Slika 119. Prikaz pokušavanja uklanjanja boje sa zida katedrale svetog Duje

No, nisu se svi složili sa Bužančičevim mišljenjem. Akademski slikar i ulični umjetnik Ivan Svaguša komentira: „Ni Dioklecijanova palača nije tu od početka vremena. Prije nego je sagrađena tu je isto bilo neko naselje, bili su ljudi, životinje, biljke i jedan prostor koji se nepovratno promijenio. Hoćemo pisati neku peticiju i za to da se vrati, sve kao što je i bilo u stara dobra vremena? Je li to ikakva devastacija ili kulturocid? Također, tu palaču nisu radili dobro plaćeni bauštelci nego robovi. Lijepo, a? Bitno da je plava boja na kamenu problem svjetskih razmjera.“¹⁹⁵

No ubrzo, iste godine pojavljuju se neprimjereni natpisi kroz cijelu gradsku jezgru.¹⁹⁶ Ovo su primjeri koje nitko ne podržava, niti postoji ikakva dilema o počiniteljevoj ispravnosti. Natpisi su bili riječi mržnje upućeni državi, Hrvatskom nogometnom savezu i Zdravku Mamiću, savjetniku nogometnog kluba Dinamo.

Gradonačelnik Splita Andro Krstulović Opara komentira; „Najoštrije osuđujem kulturocid u povijesnoj jezgri grada! Split ovo nije, a autori ovih škrabotina teško se mogu smatrati Splićanima!“¹⁹⁷ Gradonačelnik je također obrazložio da su ove „škrabotine“ razlog zbog kojeg se ne smiju poticati natpisi na javnom mjestu kao prihvatljiv izraz komunikacije.¹⁹⁸

¹⁹⁵ <https://www.dalmacijadanas.hr/splitski-umjetnik-o-oslikavanju-katedrale-buzancic-i-pametne-gradske-glave-ne-bi-reagirali-da-je-taj-koji-je-oslikao-mural-tu-otvorio-kafic> (1.8.2018.)

¹⁹⁶ <https://www.dalmacijadanas.hr/stara-gradska-jezgra-isarana-uzduz-i-poprijeko-isarani-zidovi-dioklecijanove-palace-dardina-i-marmontove> (1.1.2019.)

¹⁹⁷ <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/585578/opara-ostro-reagirao-na-kulturocid-u-srcu-splita-autori-ovih-skrabotina-tesko-se-mogu-smatrati-splicanima-nadam-se-da-ce-najskorije-biti-kaznjeni-krivci-koji-su-nanijeli-stetu-nasoj-neprocijenljivoj-bastini> (2.7.2108.)

¹⁹⁸ Isto (2.7.2018.)

Slika 120. Natpisi na Dioklecijanovoj palači i u Marmontovoj ulici, 2018.

Pravi crtači osuđuju crtanje preko kulturne baštine i promoviraju estetsko crtanje. Oni ne podržavaju ni proste natpise, vrijeđanje ili samo puko potpisivanje bez autorovog stila. Djelima se ukrašavaju prazni zidovi ili „oživljavaju“ zanemarena područja. Uništavanje neprocjenjive baštine se protivi tom nepisanom kodeksu autora.

Kada govorimo o uličnoj umjetnosti isprva nam se čini kako je nemoguće odrediti jasnu granicu između vandalizma i umjetnosti. Ipak, ta granica je jasno razlučiva jer se bilo kakva degradacija spomenika kulture ne može uvažiti kao kreativan čin. Uništavanje bilo kakve urbane površine bez jasno artikuliranog govora, onog estetskog ili društveno-kritičkog također izmiče definiciji umjetničkog akta. Ukratko, moglo bi se reći da je razlika između vandalizma i umjetnosti ta što umjetnost uljepšava prostor i provocira kritički govor, a vandalizam uništava i nagrđuje. Ipak, pravo pitanje jest legalnost samog kreativnog čina. Kao što je već napomenuto, umjetnički rad ilegalno nacrtan kažnjivo je i nedopušteno djelo. No, ovaj specifičan način vizualnog komuniciranja ne bi trebalo olako odbaciti kao oblik delinkvencije već ga treba prihvatiti kao instrument čitanja „duha vremena“, jer, naposljetku, ulična su djela iskreni barometar društvene klime i registrator problema.

7. ZAKLJUČAK

Suvremenu urbanu sredinu danas je gotovo nemoguće zamisliti bez ulične umjetnosti. No, iako tek recentnija u sadašnjem obliku, prve oblike „ulične“ umjetnosti primjećujemo već od prapočetka ljudske civilizacije kada je čovjek crtanjem unutar pećine pokušao zabilježiti svoje postojanje. Kasnije, kroz povijest zid postaje medij za izražavanje mišljenja i potpisivanje, što svjedoči o čovjekovoj potrebi za komunikacijom koja želi izbjeći svaku cenzuru.

Razvojem ulične umjetnosti u svijetu, predlaže se terminologija, objašnjenja i uzori koje slijede drugi ulični umjetnici. Moguće je ustvrditi kako su najpopularniji strani autori Banksy i Blek le Rat koji svojom aktivnošću populariziraju uličnu umjetnost u tolikoj mjeri da su im pojedini radovi plastificirani ne bi li se trajnije zaštitili.

Split nije bio otporan na nadolazeći trend. Pioniri splitske ulične umjetnosti Floka, Zoka i Dadoo počinju crtati 1984. godine, a prestaju početkom Domovinskog rata. Početkom rata do njegovog kraja 1995. godine aktivnost je utišana jer, izmađu ostalog, nije bilo moguće doći do sprejeva. Godinu nakon, 1996. godine formira se prva grupa TSK, čiji su članovi bili Anxio, Cros i Zero. A nakon njih se formiraju druge grupe poput TSG, TLZ i XFL. Ove grupe su „bombardirale“ grad svojim grafitima, ali su crtali i legalno u sklopu festivala urbane kulture.

Najveći razlog za prepoznavanje vrijednosti i, posljedično, afirmaciju ulične scene u Splitu zasigurno su pridonijeli festivali urbane kulture¹⁹⁹ koji okupljaju lokalne i strane ulične umjetnike. Ulična umjetnost i grafiti predstavljeni su kao subkultura mladih učestalo povezani s plesom i glazbom, stoga nije ni čudno što bi se nakon svakog festivala počelo na ulicama javljati još barem desetak novih mladih crtača.

Početkom 21. stoljeća crtači rijetko crtaju u grupama; neki poput Apaša i Andree Resner su se odselili u druge gradove, a pojedini autori poput Crosa i Kwona se prestaju baviti uličnom umjetnošću. SenkOne se bavi organizacijom festivala, kao i Anxio koji organizira retrospektivnu izložbu *Parazit* koja nam daje uvid u razvoj splitske ulične scene. Ivan Svaguša održava radionice ulične umjetnosti u sklopu festivala. Većina afirmiranijih autora crta na legalnom zidu u sklopu festivala, jer se više ne mogu „sakriti“ iza svog potpisa. Stoga, stvaraju alter ega drugačijeg stila da mogu nastaviti uživati crtajući grafite na nedopuštenim lokacijama.

¹⁹⁹ Festivali urbane kulture su bili *StJam*, *Xstatic* i *Nema labavo*. Udruga *Kvart* je u svojim manifestacijama uključivala akcije uličnih umjetnika, dok je festival *EgoFree* održavao radionicu ulične umjetnosti.

Pridružuju im se novi tajnoviti autori koji „bombardiraju“ ulice svojim grafitima nastojeći biti dio urbane scene.

U ovom radu izdvojeno je šest autora koji se ističu po svom stilu i umijeću, a to su; Anxio, SenkOne, Wens, Ivan Svaguša, Andrea Resner i Apaš. To su autori po kojima ulična umjetnost nadilazi subkulturni trend. Svaki autor se razlikuje u svom stilu; Ivan Svaguša je poznat po svojim strip-grafitima i socijalnim tematikama, Andrea Resner koristi samo tri boje (crna, bijela i zlatna) za svoje simbolične murale, Apaš se angažirao u uljepšavanju zanemarenih prostora s dozom humora, Wens i SenkOne „bombardiraju“ zidove grafitima svojih imena, a Anxio najčešće crta grafite piramidalnog oblika unutar kojeg fluorescentnim bojama ispisuje svoje ime. No, zajedničko svim ovim autorima je da bez obzira na neisplativost bavljenja ovom umjetnošću (kazne, trošak sprejeva), ne zapostavljaju vlastiti unutarnji poriv koji ih potiče na kreativnu uličnu aktivnost. Pokušavajući otkriti i razumjeti što je to što „tjera“ autore na ovakvu vrstu umjetnosti, iznenadila sam se različitim odgovorima umjetnika. Kao što je duh svake osobe različit, tako je različita i umjetnost svakog autora te ono čime je ona motivirana. No, ono što je zajedničko svakom autoru jest ostavljanje otiska na zidu kao platformi javnog i slobodnog govora. Crtačima je zid slikovni dnevnik trauma, razmišljanja i svega onoga što jedan pojedinac prolazi unutar sebe, ostavljajući na zidu trag svog postojanja.

Tu tezu možemo povezati i s Torcidinim muralima i grafitima, jer koliko god se razlikuju u estetskoj vrijednosti i stilu, također žele prikazati građanima emociju – ljubav prema nogometnom klubu.

Potpuno nepotrebno i neprimjereno izražavanje na zidovima jest kada se to radi na spomeniku ili kakvoj drugoj zaštićenoj baštinskoj cjelini. Primjeri „napada“ na Dioklecijanovu palaču iz 2018. godine prikazuju nepoštivanje nepisanog kodeksa uličnih umjetnika koji zabranjuje crtanje na spomenicima. Grafiti na nepromišljenim mjestima utječu na negativno razmišljanje javnosti o uličnoj umjetnosti općenito.

Povijest ulične umjetnosti je i povijest naroda, iskreni jezik ulice zapečaćen na zidovima. Oni jesu dokaz različitosti mišljenja, ukusa, stilova, nevolja, čovjekovog napretka ili vrsta komunikacije među autorima grafita. Dok se neki protive uličnoj umjetnosti, drugi ih „glorificiraju“ kao umjetnost promatrajući nova djela i istražujući nove autore koji mijenjaju postav splitske ulične galerije. No, ulična umjetnost može biti i vandalizam i umjetnost, kombinacija dvije krajnosti koje se naposljetku ne mogu isključiti iz kulture zbog dugorajnog i aktivnog djelovanja.

8. LITERATURA:

- 1) Blachowicz-Wolny A., Blachowicz E. (2017) "Šta da ti kažem...-Tekstualni grafiti u Hrvatskoj," *Slowo. Studia jezykoznavcze*, Rzeszów, br. 8., str.10.
- 2) Botica, S. (2000) *Suvremeni hrvatski grafiti*, Naklada Pavičić, Zagreb
- 3) Čokolić S., Grubišić Z., Duvnjak N. (2012) „Crveni Peristil: između društvene provokacije, umjetničke intervencije, urbanog mita i splitskog jala“, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Beograd, str.198-209.
- 4) Duda K. (2008) *Graffiti writing kao oblik subkulturne prakse*, FFZG, Zagreb, str.80.
- 5) Gladović A. (2017) *Graffiti kao odraz vandalizma i/ili ulične umjetnosti – izazovi prevencije u zajednici*, ERFZG, Zagreb, str. 3.
- 6) Goldstein, I. (2011) *Povijest Hrvatske 1945-2011*, Slobodna Dalmacija, Split
- 7) Jelinić B. (2008) „Crveni peristil i 'falsificiranje' umjetnosti“, *Zarez*, br. 232, str. 39.
- 8) Kečkemet, D. (1962) *Naša stara pomorska ikonografija*, Pomorski zbornik, Zagreb
- 9) Kipke Ž. (1989) „Dossier: Crveni Peristil, Iluminatori novoga ciklusa“, *Quorum: časopis za književnost*, Zagreb, broj 2, str. 158-170.
- 10) Klaić, B. (1974) *Veliki riječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb
- 11) Ključanin, A., Senjković, R. (1995) *Hrvatski ratni grafiti*, ZRI-ŠPORT, Zagreb; ZADIZ, Zadar
- 12) Lalić, D., Leburic A., Bulat, N. (1991) *Graffiti i subkultura*, Alinea, Zagreb
- 13) Lucie-Smith, E.(1995) *The Thames and Hudson dictionary of art terms*, Thames and Hudson, London
- 14) Maković, Z. (1988) „Graffiti“, *Quorum: časopis za književnost*, Zagreb, br.18, str. 194-196
- 15) Marjanić, S. (2013) *Kronotop hrvatskog performansa: od Travelera do danas*, Udruga Bijeli val i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- 16) McAuliffe, C. (2012) „Graffiti or Street Art? Negotiating the Moral Geographies of Creative City“, *Jurnal of urban affairs*, UK, br. 34, 190.
- 17) Mrduljaš M. (2004) „Graffiti – dragocijen urbani fenomen: Razgovor s Fedorom Kritovcem“, *Život umjetnost: časopis za pitanja likovne kulture*, Zagreb, str. 70.
- 18) Perasović B. (1999) *Subkulture mladih u Hrvatskoj: stilovi i identitet od 70ih do 90ih*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- 19) Pocrnić S. (1998) „Intro“, *Parazit*, Split, br.1, str. 2.
- 20) Počanić, P. (2016) *Intervencija u javnom prostoru u Hrvatskoj od kraja 1960-ih do početka 1980-ih*, FFZG, Zagreb, str. 52 – 53.

- 21) Praničević Borovac I. (2001) *Prikazi brodova - Prilog pomorskoj ikonografiji srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
- 22) Prančević D. (2013) „Kvart KVART: Art Activism at the Urban Periphery in Croatia“, *New Suburban Stories*, London, str. 175-186.
- 23) Prančević D., Kesić B. (2015) „Anali Galerije Antuna Augustinčića“, *Klanjec*, Zagreb, br. 32-33, str. 34-35.
- 24) Rapanić, Ž.(2007) *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Književni krug, Split
- 25) Reisner, R. (1974) *Two Thousand Years of Wall Writing*, Frederick Müller, London
- 26) Šterk, S. (2004) *Umjetnost ulice: (zagrebački grafiti 1994.-2004.) = Street art (Zagreb graffiti 1994.-2004.)*, Muzej grada Zagreba, Zagreb
- 27) Ugrin P. (2005) „Crteži i grafiti na katedralama u Šibeniku, Trogiru i Splitu“, *Filozofski fakultet*, Split, str. 66.
- 28) Užarević, J. (2012) *Književni minimalizam*, Disput, Zagreb
- 29) Vidović R. (1991) „Splitski grafiti s jezične strane“, *Čavska rič*, Split, br.1., 73-90.
- 30) Zovko G., Brkić Vučina M. (2016) *Tragovi na koži grada – Mostarski grafiti od 2006. do 2016. godine*, FFMO, Mostar, str. 117.

IZVORI S INTERNETA:

Sve stranice pretraživane su u periodu kolovoz 2018. – rujan 2019.

- 1) <https://www.sprayplanet.com/blogs/news/a-history-of-graffiti-the-60s-and-70s>
- 2) <https://artsandculture.google.com/entity/m07vwy6?categoryid=art-movement>
- 3) <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=street%20art>
- 4) <http://www.buro247.hr/kultura/ekspert/street-art-vandalizam-ili-umjetnost.html>
- 5) [https://en.wikipedia.org/wiki/Invader_\(artist\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Invader_(artist))
- 6) https://en.wikipedia.org/wiki/Yarn_bombing
- 7) <https://www.trendhunter.com/slideshow/urban-art-installations>
- 8) <http://www.adrenalin.hr/ostalo/zabava-umjetnost/split-domacin-trodimensionalne-umjetnosti/>
- 9) https://en.wikipedia.org/wiki/Kilroy_was_here

- 10) <http://grafitiwandalizam.blogger.ba/arhiva/2008/11/22/1921804>
- 11) https://en.wikipedia.org/wiki/Glossary_of_graffiti
- 12) <https://taboojive.com/graffiti-v-post-graffiti-words-on-a-wall/>
- 13) <https://www.wikiart.org/en/taki-183>
- 14) <https://www.taki183.net/>
- 15) <https://www.stencilrevolution.com/blogs/profiles/blek-le-rat>
- 16) <https://en.wikipedia.org/wiki/Graffiti>
- 17) <https://visitsplit.com/hr/1776/duhovni-grafiti>
- 18) <http://www.artnit.net/razglednica/>
- 19) https://sh.wikipedia.org/wiki/Smrt_fa%C5%A1izmu_-_sloboda_narodu!
- 20) <http://arkzin.net/actual/grafiti.htm>
- 21) <https://www.slobodnadalmacija.hr/scena/mozaik/clanak/id/243213/>
- 22) <https://www.dalmacijadanas.hr/stara-gradska-jezgra-isarana-uzduz-i-poprijeko-isarani-zidovi-dioklecijanove-palace-dardina-i-marmontove>
- 23) <https://www.dalmacijadanas.hr/intervju-xstatic-se-vraca-u-split-zelimo-da-ovo-postane-cjelogodisnji-dogadaj>
- 24) <https://graffitocanberra.wordpress.com/styles-of-graffiti/>
- 26) <http://metro-portal.hr/split-grafitima-protiv-rusevina/8949?m=0>
- 27) <https://slobodnadalmacija.hr/mozaik/showbizz/clanak/id/151432/sveto-panker-heroin-nisam-nikad-ni-kupija-a-kamoli-da-sam-ga-nekome-proda>
- 28) https://www.mixcloud.com/izgubljena2/743_150616/
- 29) <https://vizkultura.hr/u-splitu-nema-labavo/>
- 30) <https://www.dalmacijadanas.hr/stara-gradska-jezgra-isarana-uzduz-i-poprijeko-isarani-zidovi-dioklecijanove-palace-dardina-i-marmontove>
- 31) <https://mymodernmet.com/stencil-art/>

- 32) https://en.wikipedia.org/wiki/Sticker_art
- 33) <https://www.widewalls.ch/urban-interventions/>
- 34) <https://www.theskullandsword.com/graffiti-basics-tagging-throwing-up-piecing/>
- 35) <http://pressedan.unin.hr/ulicna-umjetnost-kao-nacin-izrazavanja.html>
- 36) <https://vizkultura.hr/zagreb-prica/>
- 37) <http://www.dalmacijanews.hr/clanak/6yce-festival-ulicne-umjetnosti-nema-labavo-pocinje-303-u-kopilici-u-splitu#/clanak/6yce-festival-ulicne-umjetnosti-nema-labavo-pocinje-303-u-kopilici-u-splitu>
- 38) <https://www.glasistre.hr/znanost/pronadena-hrvatska-altamirau-romualdovoj-pecini-otkrivene-44-slikarije-stare-vise-od-30000-godina-585610>
- 39) <https://www.kulturpunkt.hr/content/porazeni-peristil>
- 40) <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15884>
- 41) <https://www.biography.com/explorer/daniel-boone>

IZVORI ILUSTRACIJA:

Sve stranice pretraživane su u periodu kolovoz 2018. – rujan 2019.

- 1) <https://www.lupiga.com/vijesti/foto-neponovljivi-splitski-grafiti>
- 2) <http://www.stripovi.com/vijesti/strip-tease-m-v-ivan-svagusa/837/>
- 3) <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/483972/veliki-misterij-u-splitu-grad-preplavljen-neobicnim-grafitima-kruze-razne-teorije-ali-mi-znamo-tko-je-iza-toga-sjednite-i-duboko-udahnite>
- 4) Fotografija je vlasništvo Nikole Radovanija.
- 5) <http://www.space-invaders.com/post/ravenna2/>
- 6) <https://www.flickr.com/photos/grut/633143238/in/photostream/>
- 7) <https://yarnbombingbih.wordpress.com/>
- 8) <https://www.lupiga.com/vijesti/foto-neponovljivi-splitski-grafiti?page=3>
- 9) <https://ero.tel/zanimljivosti/upozorenje-hercegovcima-kod-posusja-primijecen-zanimljiv-prometni-znak/>
- 10) <http://www.adrenalin.hr/ostalo/zabava-umjetnost/split-domacin-trodimenzionalne-umjetnosti/>
- 11) <http://senk1.blogspot.com/>
- 12) <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/564580/ulicna-umjetnost-u-sumi-pogledajte-kako-je-bilo-prvoga-dana-xstatica-na-turskoj-kuli-slijedi-tulum-uz-vojka-v-i-mikri-mausa>
- 13) <https://insta-stalker.com/tag/graffitisplit/>
- 14) <https://piktag.net/tag/graffiticroatia>
- 15) <https://insta-stalker.com/tag/graffitisplit/>
- 16) <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/137611/boj-na-splitskim-zidovima-splitski-anti-gay-grafiti-prepravljeni-u-grafite-podrske-foto>
- 17) <https://hr.wikipedia.org/wiki/Lascaux>

- 18) https://en.wikipedia.org/wiki/Catacomb_of_Callixtus
- 19) <http://www.medievalists.net/2014/06/medieval-graffiti-project-wins-national-award/>
- 20) <https://appalachianhighlands.materovcompetition.org/2019challenge>
- 21) <http://seltar.soup.io/tag/graffiti>
- 22) <https://graffitiartrulesandregulations.weebly.com/artistartwork.html>
- 23) <https://www.wikiart.org/en/taki-183>
- 24) <https://www.widewalls.ch/10-new-york-graffiti-legends-still-kicking-ass/zephyr/>
- 25) https://en.wikipedia.org/wiki/Blek_Le_Rat#/media/File:Blek_Le_Rat.jpg
- 26) <https://www.europosteri.hr/plakati/banksy-street-art-graffiti-soldier-and-girl-v23034>
- 27) https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g60763-d11757523-i327630836-Banksy_s_Hammer_Boy-New_York_City_New_York.html
- 28) <https://www.widewalls.ch/10-best-street-art-ads/nike/>
- 29) Fotografiju je ustupila Petra Ugrin.
- 30) <https://visitsplit.com/hr/1776/duhovni-grafiti>
- 31) Fotografiju je ustupila Petra Ugrin.
- 32) Fotografiju je ustupila Petra Ugrin.
- 33) Fotografiju je ustupila Petra Ugrin.
- 34) Fotografija je vlasništvo Ivana Svaguše.
- 35) https://sh.wikipedia.org/wiki/Smrt_fa%C5%A1izmu_-_sloboda_narodu
- 36) https://sh.wikipedia.org/wiki/Smrt_fa%C5%A1izmu_-_sloboda_narodu
- 37) https://hr.wikipedia.org/wiki/Crveni_Peristil
- 38) https://www.youtube.com/watch?v=YY-FQo_BiRo
- 39) Fotografija je vlasništvo Ivana Svaguše.
- 40) <http://www.70-130.com/travel/travelogues/europe/why-want-to-be-anywhere-besides-split/>

- 41) Fotografija je vlasništvo Ivana Svaguše.
- 42) Fotografija je vlasništvo Ivana Svaguše.
- 43) <https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/jergovic-padaj-silo-i-nepravdo/>
- 44) Fotografija je vlasništvo Segora Grebera.
- 45) Fotografija je vlasništvo Segora Grebera.
- 46) Fotografija je vlasništvo Ivana Svaguše.
- 47) Fotografija je vlasništvo Segora Grebera.
- 48) Fotografija je vlasništvo Segora Grebera.
- 49) Fotografija je vlasništvo Ružice Jovanović.
- 50) Fotografija je vlasništvo Odie-a.
- 51) Fotografija je vlasništvo Zorana Alabega
- 52) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 53) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 54) <https://www.youtube.com/watch?v=nKdyPqoAl0o>
- 55) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 56) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 57) Fotografija je vlasništvo Petra Rančića.
- 58) Fotografija je vlasništvo Nikole Radovanija.
- 59) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 60) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 61) Fotografija je vlasništvo Segora Gerbera.
- 62) <https://www.dalmacijadanas.hr/mladi-polaznici-xstatic-graffiti-skole-oslikavaju-pothodnik-na-skalicama-pridruzio-im-se-i-gradonacelnik>
- 63) https://www.flickr.com/photos/nemo_one/4655931505

- 64) <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/nema-labavo-hrvatska-street-art-krema-u-splitu-20151120>
- 65) <http://picsr.com/photos/nocnisetac/favorites/page13>
- 66) <https://vizkultura.hr/u-splitu-nema-labavo/>
- 67) <https://vizkultura.hr/u-splitu-nema-labavo/>
- 68) <https://www.dalmacijadanas.hr/splitska-graffiti-umjetnica-ljudi-na-moje-radove-reagiraju-pozitivno-jedna-baka-mi-je-cak-kupila-cokoladu>
- 69) Fotografija je vlasništvo Saše Pocrnića.
- 70) <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/600889/napokon-desto-drugacije-u-splitu-ego-free-festival-natjerao-splićane-da-stekate-na-rivi-zamijene-dekicama-po-livadi-i-mi-smo-proveli-dan-na-turskoj-kuli>
- 71) <https://www.slobodnadalmacija.hr/scena/kultura/clanak/id/21167/trstenik-underground-garazni-art-protiv-mocnika>
- 72) <https://www.slobodnadalmacija.hr/scena/kultura/clanak/id/21167/trstenik-underground-garazni-art-protiv-mocnika>
- 73) Fotografija je vlasništvo Ivana Svaguše.
- 74) <http://pogledaj.to/art/recitiranje-poezije-susjedima-s-krova-zgrade/>
- 75) <https://www.facebook.com/st3dsaf>
- 76) Fotografija je vlasništvo Alte-a.
- 77) Fotografija je vlasništvo Ne-a.
- 78) Fotografija je vlasništvo Ne-a.
- 79) <https://www.facebook.com/1219271918154966/photos/a.1219520134796811/1630117393737081/?type=1&theater>
- 80) . <https://dalmatinskiportal.hr/vijesti/plavo-stablo/32272>
- 81) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 82) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.

- 83) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 84) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 85) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 86) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 87) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 88) Fotografija je vlasništvo Wensa.
- 89) Fotografija je vlasništvo Wensa.
- 90) Fotografija je vlasništvo Wensa.
- 91) Fotografija je vlasništvo Wensa.
- 92) Fotografija je vlasništvo Wensa.
- 93) Fotografija je vlasništvo Andree Resner.
- 94) Fotografija je vlasništvo Andree Resner.
- 95) Fotografija je vlasništvo Andree Resner.
- 96) Fotografija je vlasništvo Andree Resner.
- 97) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 98) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 99) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 100) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 101) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 102) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 103) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 104) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak .
- 105) Fotografija je vlasništvo Anđela Prnjak.
- 106) Fotografija je vlasništvo Anđela Prnjak.

- 107) <https://www.lupiga.com/vijesti/foto-neponovljivi-splitski-grafiti?page=2>
- 108) <https://www.lupiga.com/vijesti/foto-neponovljivi-splitski-grafiti?page=2>
- 109) <https://www.lupiga.com/vijesti/foto-neponovljivi-splitski-grafiti?page=2>
- 110) <https://www.dw.com/hr/pri%C4%8De-splitskih-zidova/g-45364847>
- 111) Fotografija je vlasništvo Anxia.
- 112) Fotografija je vlasništvo Anxia.
- 113) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 114) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 115) Fotografija je vlasništvo Anđele Prnjak.
- 116) Fotografija je vlasništvo Ivana Barića.
- 117) Fotografija je vlasništvo SenkOne-a.
- 118) <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/559035/nepoznati-39umjetnik39-nastavio-s-39napadom39-na-katedralu-svetog-duje-strucnjaci-zgrozeni-vandalskim-cinom-ako-ovako-nastavimo-unesco-ce-skinuti-zastitu>
- 119) <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/559035/nepoznati-39umjetnik39-nastavio-s-39napadom39-na-katedralu-svetog-duje-strucnjaci-zgrozeni-vandalskim-cinom-ako-ovako-nastavimo-unesco-ce-skinuti-zastitu>
- 120) <https://www.dalmacijadanas.hr/stara-gradska-jezgra-isarana-uzduz-i-poprijeko-isarani-zidovi-dioklecijanove-palace-dardina-i-marmontove>

PRILOZI – INTERVJUI

RAZGOVOR: SenkOne, 23.4.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u nekoliko kratkih rečenica?

Moje umjetničko ime je SenkOne. Rođen, odrastao i živim u Splitu. Bavim se crtanjem grafita od 1994. godine. Dakle, nekih 25 godina ili duže od pola svoga života. Također - otac, suprug, zaposlen, u kreditu, tj. manje-više kao i svaki drugi Hrvat u ovoj državi.

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto?

Zašto Senk? Kad sam počeo crtati grafite, nije nas bilo puno, mislim da nas je bilo sedam sve skupa: dva brata s Trstenika, ekipa iz Parka i ja iz Siromašne. Dva brata uvijek su crtala skupa, isto kao i ekipa iz Parka, tako da sam ja u početku uglavnom crtao sam nakon šta je ovaj „prika“, s kojim sam počeo crtati, odustao. U to sam vrijeme pisao samo One jer sam bio sām, jedini, dok su oni svi crtali skupa. Onda sam nakon godinu dana otišao u Njemačku na mjesec dana i shvatio da ljudi stavljaju *-one* u nastavku imena. To je bilo u vrijeme kad nije bilo interneta. Sankcije nakon rata još su uvijek bile na snazi tako da je protok informacija bio toliko mali da ništa nisi mogao saznati. Kad bih i saznao nešto novo, to je bilo kao da si dobio na lotu. Kad sam se vratio u Split iz Njemačke, na papir sam stavio slova koja su mi se sviđala i iz nekoliko njih sam izvukao ime Senk.

Kada ste se počeli baviti grafitima/street artom i što Vas je nagnalo na to?

Za mene je bila sudbonosna jedna subota ujutro 1994. Sjeo sam u dnevni boravak za stol „marendati“. Sjećam se kao sad; imao sam krafne iz Bobisa za „marendu“ (dva komada) i upalio sam televiziju, a na programu je bio film *The Beat Street*. Upalio sam na pola, ali to je bilo to. Nakon nekoliko dana sam shvatio da je još jedan „prika“ iz ulice gledao isti film i da mu je to sve isto napeto i odlučili smo „napraviti“ *crew* i crtati grafite. Zvali smo se RAN2 (*Ra* prva dva slova mog prezimena, *An* su bila prva dva slova njegova prezimena, tj. dijelili smo slovo *a*, a broj 2 značio je da nas je dvoje). Nacrtali smo samo jedan grafit skupa i to „RAN2“ (žuta slova, crni *outline* i crvene cigle iza) na krovu škole u Siromašnoj. Nakon toga je on odustao, a ja sam nastavio.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

Pa vjerojatno kao i kod svakoga *grafiti* umjetnika. Grafiti su umjetnost kao i svaka druga i sve je dio jednoga velikoga procesa, učenja, vježbanja i utjecaja (svjesnih i nesvjesnih). Od prvoga

sam dana volio sve aspekte *grafiti* kulture (bez obzira na to što su neki manje popularni kod određenoga broja *grafiti writera*, meni je sve to uvijek predstavljalo *grafiti* umjetnost): slova u boji, *silveri* i karakteri (produkcije, *backgroundi*). Probao sam, a i dalje radim, sve aspekte *grafiti* kulture. U nekima sam lošiji, u nekima bolji.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Uf, ne znam! Ima puno toga. Uglavnom sam kritičan kad je moj rad u pitanju. Uvijek mislim da je moglo i da mora bolje. Mislim da više imam faze kad mi se neki dijelovi moga stila ili razmišljanje o stilu sviđaju nego neki određeni rad, kao i faze kad mi se manje sviđaju. Što se tiče festivala, sudjelovao sam na nekoliko njih (Zagreb, Rijeka, Korčula, Split, Bol, Atena, Dortmund, Lisabon) te sam sudjelovao u organizaciji splitskih *grafiti* festivala još tamo daleke 1997. i 1998. godine. Tek sam se 2008. priključio ekipi koja je tada već bila pokrenula priču o novom *grafiti* festivalu iz kojeg je 2009. nastao međunarodni *grafiti* festival *xStatic*.

S obzirom na to da se bavite organizacijom festivala ulične umjetnosti, možete li pojasniti kako je došlo do te ideje i kako ste uspjeli zadržati popularnost sve do danas?

Pa ne znam koliko je baš danas popularan jer je bila pauza od nekih 5 godina, a i danas je, za razliku od onda, pod organizacijom grada Splita pa je malo drukčiji fokus. Da se, opet, vratim u vrijeme kad sam počinjao; tada nije bilo interenta nego se cijela ta *grafiti* „čarolija“ (crtanje, upoznavanje, učenje, iskustva, putovanja, gostovanja, stvaranje prijateljstava koja traju i dan danas) odvijala na *grafiti jamovima* tako da za mene ti *grafiti jamovi* i dan danas imaju neku mističnu energiju. Cijela je *hip-hop* kultura u devedesetima tako funkcionirala. Tako je nastala i ideja o *xStaticu*. Što se tiče popularnosti, mogu pričati samo o *grafiti* dijelu festivala jer sam bio fokusiran samo na taj (svoj) dio organizacije. Smatram da je *line-up* jako bitan tako da sam se uvijek trudio dovesti poznate *writere* ili *writere* koji su u trendu, kako međunarodne, tako i regionalne i hrvatske, uz veliki broj splitskih *writera*. To festivalu daje kredibilitet. Jako bitno je uvijek svima dati „poštenu“ količinu sprejeva i boje za *background*. Najgore je kad prevališ nekoliko stotina kilometara i onda ti organizator da pet sprejeva.

Smatrate li da se festivalima polako mijenja mišljenje stanovništva da je ulična umjetnost zapravo umjetnost, a ne vandalizam?

Danas je situacija svakako drukčija nego prije 20 godina. Prije si se morao skrivati u najgore ćoškove grada, ili ići navečer u „najgluplje ure“ (tri ujutro), ili čekati neki pljusak, led, nestanak struje itd. Dakle, kad ima što manje ljudi po gradu jer bi odmah zvali policajce. To je bilo

nekako odmah nakon Domovinskoga rata pa su svi još uvijek bili sumnjičavi i sve im je smetalo, dok danas bez problema u „pola bila“ dana možeš skoro pa crtati gdje hoćeš. Ne vjerujem da su tome toliko pridonijeli festivali jer svaki je festival, bilo glazbeni, bilo umjetnički, uvijek za određeni dio publike. Vjerujem da je tome više pomogla popularizacija Banksyja, Torcidini murali, korištenje ulične umjetnosti u reklamnim kampanjama i slično.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našeg grada?

Uvijek postoji jedan dio mlađe ekipe koja dosta obećava. Danas možda i više nego prije, samo je pitanje hoće li, i koliko dugo i aktivno, nastaviti s grafitima. Grafiti su jako, jako skup „sport“ i uzimaju puno vremena ako želiš nešto napraviti u *grafiti* okruženju, a sve to bez nekoga prevelikoga razumijevanja okoline.

RAZGOVOR: Wens, 1.4.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u nekoliko kratkih rečenica?

Zovem se Segor. Vjerovali ili ne, to mi je pravo ime. Crtam otkad znam za sebe, išao sam u srednju umjetničku školu u Splitu nakon čega sam se zabavljao desetak godina, a onda upisao i Dizajn vizualnih komunikacija na Akademiji u Splitu. Sada, s 31. godinom, završavam preddiplomski i upisujem istoimenu diplomski fakultet, a cijelo to vrijeme, od prije srednje škole, grafiti me nezaustavljivo prate kroz život.

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto?

Potpisujem se Wens. Tijekom života promijenio sam desetke i desetke alter ega, tj. ilegalnih imena koja predstavljaju taj noćni alter ego. Tako sam imena mijenjao dok nisam došao do ovoga imena koje sam odlučio zadržati. Idejno je krenulo od imena marke tenisica *Vans* pa je došlo „duplo v“ umjesto „običnoga“ jer je zanimljivije za crtanje, a na kraju sam i *a* promijenio u *e*, tako da postoje patike *Vans (Off The Wall)* i *writer*, to jest, ja: Wens (*On The Wall*).

Kada ste se počeli baviti grafitima i što vas je nagnalo na to?

Počinem crtati u petom osnovne (cca 1998.) kada su grafiti i *hip-hop* kultura bili jako popularni i zapravo su se svi bavili nečim takvim; poslije škole bismo se popeli na terasu plavoga vrtića na Općini gdje su jedni crtali grafite, drugi *repali* i *beatboksali*, treći su plesali *breakdance* na linoleumu koji bi sami donijeli i tako, to nam je bio život. Malo po malo sve se to rasplinulo i ostalo je nas nekoliko koji smo se nastavili baviti tim hobijima.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

U početku svi imaju više-manje isti stil crtanja. Svi žele odmah raditi nekakve komplikacije koje nitko ne može pročitati, svi bi odmah radili *wild style*. S vremenom shvatiš da je to bezveze. Čak i ako ti ne postane bezveze, shvatiš da se bolje razvijaš ako kreneš od jednostavnosti tako da ja već godinama crtam nekakav *semi wild style* gdje se trudim zadržati jednostavnost oblika slova, ali volim zakomplicirati načinom bojanja slova - to se zove *fill-in*. Mislim da su na moj odabir boja mnogo utjecali halucinogeni „pojedeni“ tijekom života, ali sigurno i znanje o bojama, kontrastima, odnosima komplementarnih boja i tako, sve po malo.

Što Vas razlikuje od ostatka *grafiti* crtača?

Možda je ono što me najviše razlikuje od drugih to što volim crtati polako, sporo - nema žurbe. Volim doći na mjesto radnje i sve raditi opušteno, cijeli dan, možda i dva ako treba, ali nema kod mene više onoga osjećaja pravoga *writera* - izaći na ulicu, skrivati se i potpisivati. Ostario sam za to valjda. Sve što danas radim, radim tako da je to legalno i da mogu raditi polako uživajući u opuštanju na zidu.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Jedan od mojih najdražih radova je *Wens* sa *xStatic* na Koteksu, ali ujedno i moj zadnji grafit *Wens*. Svima drugima je pak uvijek najdraži bio jednostavni „Wensić“ s kolodvora, sladak i simpatičan. Ipak, meni je uvijek bio samo jednostavan. Crtao sam na svim *xStatic* izdanjima, na nekoliko *Graffita na gradele*, previše je toga za nabrojati tu. Bilo je tu i neočekivanih crtanja u Zagrebu na *Meeting of Stylez* okupljanjima. Od manjih događaja sudjelovao sam na *Pastelizaciji* u Zagrebu, na mnogo događaja u Domu mladih u Splitu, na radionicama *Info zone* u Splitu i tako, tko će se sjetiti svega. Na moj rad sigurno su puno utjecali svi svjetski poznati crtači; to „skupiš“ svjesno ili podsvjesno, ali mnogo su utjecali i splitski crtači. Kad se sjetim starih vremena kad nisi imao gdje kupiti kapice i opremu za crtanje pa bismo svaki dan s ekipom obilazili nove grafite, tražili kapice pa ih čistili acetonom. Užas, nemoguće za očistiti, ali to je bilo sve što smo imali pa je bilo zadovoljavajuće.

Za koje događaje smatrate da su popularizirali *grafiti* scenu u Splitu?

Na ovo je pitanje jednostavan odgovor - to je definitivno *xStatic* festival, a za nas starije, već etablirane, crtače to je sigurno bio i *Split Jam* 1997. i 1998. Uvijek je festival taj koji donosi hrpu novih crtača. Dok sama djela po ulicama donose jednoga po jednoga, rijetke pojedince, festival napravi to da u cijelom jednom razredu odjednom sve zanimaju grafiti.

Nakon mnogobrojnih godina rada, smatrate li da je pomalo nezahvalno baviti se uličnom umjetnošću u Splitu i zbog čega?

Istina je da grafiti donedavno nisu bili priznati kao umjetnost, ali činjenica je da danas jesu, to vidimo i po novinama, i po Banksyju, i po samim komentarima ljudi koji gledaju kada crtamo. Obični prolaznici sve češće imaju jako pozitivne komentare, a i sve je više poslova poput reklama koje traže od nas da ih izradimo. Grafiti su danas priznata umjetnost, usudio bih se to reći, iako smatram da jedan dio grafita uvijek mora ostati ilegalan inače gubi svoj smisao.

Ulična umjetnost – umjetnost ili vandalizam i zašto?

Grafiti će uvijek biti i jedno i drugo. Svaki dobar *writer* mora pokrivati dvije strane: mora imati legalne i dobre murale, a mora imati i ilegalnu *bombersku* stranu u kojoj pokazuje kako je grad njegov, kako nikakva policija ili zakon ne mogu utjecati na njegove radove. Prebojaju ti grafit? Ti odmah sutra tu crtaš novi. Jednostavno; to su grafiti, smisao je biti malo bahat i smisao je postati poznat, pokazati da je to tvoj grad, da će tvoje ime pisati gdje ti želiš i da oni (gradska vlast) ne mogu apsolutno ništa protiv toga.

Po Vašem mišljenju, zbog čega su grafiti popularniji u Splitu od *street arta*?

Pa iskreno, ne znam bih li se složio s tom izjavom. U Splitu je zadnjih godina slaba scena, iako, evo, u 2019. godini izgleda raste, ali mislim da je uvijek popularnije ono što trenutna glavna aktivna generacija proizvodi. Ono što aktivni proizvode, to mlađi imitiraju pa se tako razvija i cijela scena.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našega grada?

Primijetio sam nove dečke, možda su i djevojke, ne znam, ali pretpostavim ono što prevladava. Tu su dva nova dečka koja su osvojila grad, Teemo i Vortex. Možda je to i isti dečko, ne znam, ali viđam mu radove. Svaka čast, napreduje i trudi se, ja podržavam! Vidim i da su se u 2019. godini neki „stariji“ *writeri* aktivirali i da crtaju na tjednoj bazi. To mi je drago vidjeti, odmah mi je „meko oko srca“.

RAZGOVOR: Andrea Resner, 25.5.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u nekoliko kratkih rečenica?

Andrea Resner, rođena 1987. u Splitu. Završena Likovna akademija u Zagrebu, nastavnički odsjek, smjer Grafika i trenutno na drugom MA-u na UMAS-u, odsjek Film i video.

Jeste li se ikad potpisivali pod pseudonimom, koji su bili i zašto?

Neko kratko vrijeme koristila sam pseudonim Paprat, no iako je to ostalo moje „službeno“ *street art* ime, više ga ne potpisujem ispod svojih radova niti ga koristim kao *tag*. Smatram da *street art* treba biti protuteža komercijalnom marketingu koji se nalazi u javnom prostoru, a korištenje pseudonima ili *taga* u svrhu stvaranja *hypea* oko vlastite persone radi isto ono što i marketing radi u promicanju i prodavanju proizvoda.

Kada ste se počeli baviti grafitima/*street artom* i što vas je nagnalo na to?

Street artom sam se počela baviti na prvoj godini fakulteta zajedno sa svojim tadašnjim dečkom (2006. godine). Zajedno smo istraživali svjetsku i domaću *street art* scenu. Domaća je scena u to vrijeme baš cvjetala, pogotovo u Zagrebu. Eksperimentirali smo materijalima i tehnikama, učili crtati sprejevima, tražili lokacije, razrađivali skice. Bilo je jako uzbudljivo.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas? Možete li nam ispričati više o svojim radovima i simbolima koji se kriju iza njih?

Na početku je sve to bilo igranje i istraživanje, ispipavanje teritorija ulice i traženje vlastitoga stila. S vremenom sam shvatila da mi najviše paše *paste-up* tehnika. Kući bih složila kolaže ili nacrtala rad na papiru i onda ga samo zalijepila na zid ljepilom od brašna i vode. Od početnih likova koji su bili poprilično dječji i „stripovski“ počela sam se sve više okretati istraživanju ženstvenosti, ženine pozicije i ženskim simbolima. Prvi takvi radovi bili su direktan odgovor na uvriježenu sliku žene koju nalazimo na plakatima. Uzimala bih slike žena iz reklama i „kolažirala“ ih u groteskne idole koji ipak zadržavaju primordijalnu čistoću. S vremenom sam se potpuno odmaknula od ljudskoga tijela i „kolažiranja“ te se skoro u potpunosti posvetila animalnim simbolima i crtežu. Životinje koje koristim prezentiraju određene aspekte ženstvenosti – bik, ptica, zmija, srna. Smatram da simboli, upravo zato što su lišeni svjesne interpretativne konotacije, puno više komuniciraju na razini podsvijesti.

Primijetila sam da u svojim radovima koristite većinom samo crnu, bijelu i zlatnu boju. Postoji li poseban razlog za to?

To se dogodilo potpuno spontano. Mislim da sam jednostavno zaključila da mi takva estetika najbolje funkcionira u urbanom prostoru.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Rad koji sam napravila u Zagrebu u napuštenoj zgradi zvanoj Bagdad u sklopu jednoga (ne baš uspješnoga) *street art* projekta među prvima je koji je nastao u crno-bijelo-zlatnoj maniri. Imala sam vremena i prostora raditi što god želim tako da sam desetak dana dolazila tamo sama i polako radila i eksperimentirala materijalima dodajući zavjese, mozaik od pločica i oblutaka, aplicirajući razne predmete na zid te sam na kraju u cijelu instalaciju uvrstila i hrpu zemlje koja je stajala pokraj zida. Na kraju je umjesto murala to postala prostorna instalacija i bila sam jako zadovoljna. Drugi rad koji mi je jako drag je mural na Domu mladih u Splitu koji je nastao u sklopu festivala *Nema labavo*. Sjećam se da sam psihički bila jako loše dok sam ga radila, ali sam rad na njemu davao mi je snage, a kad sam ga završila osjećala sam se obnovljeno. Za njega sam također dobila jako mnogo pohvala od drugih iako se u *street artu* jako rijetko čuje *feedback*.

Što je ono što vas inspirira? Imate li uzore?

Sve mi je inspirativno i nemam uzore. *Street art* umjetnica koja mi se možda najviše sviđa, ali mnogo više po senzibilitetu s kojim rezoniram nego sa samom estetikom njezinih radova, je Swoon.

Nakon mnogobrojnih godina rada, smatrate li da je pomalo nezahvalno baviti se uličnom umjetnošću u Splitu i zbog čega?

Trenutno osjećam da se u Splitu nezahvalno baviti umjetnošću uopće, a ne samo *street artom*. Ne bih za sebe rekla da sam ikad bila neka aktivna *street art* umjetnica. To je uvijek dolazilo u naletima; kad bih osjetila inspiraciju i potrebu za *street artom*, napravila bih radove i zalijepila ih po gradu. Imam kući neke koje sam napravila prije četiri godine i još ih nisam zalijepila. Ja sam nekako generalno odustala od *street arta* kao svoga izričaja, ali potpuno neovisno o zahvalnosti ili nezahvalnosti okoline. Jednostavno se više ne vidim u tome, ne razmišljam na taj način. Neki drugi mediji sada su mi primarniji. To ne znači da će zauvijek biti tako, ali sada jest. Generalno mislim da *street art* dolazi iz neke individualne potrebe i inspiracije, bila ona poetska, politička ili neka druga, i da je on uvijek, čak i u najsimpatičnijem izdanju, neki oblik vandalizma, kršenje zakona i provokacija – to je njegova bit i kao takav ne može nailaziti na bezuvjetno društveno prihvaćanje. S druge strane, *street art* i *grafiti* estetika već su se toliko integrirali u društvenu svijest da više nisu toliki „trn u oku“ i toliko provokativni - i tu nastaje pravi paradoks. Prije desetak godina, kad sam se počela baviti *street artom*, na razini cijele Hrvatske to je bio pravi *boom*, kreativno proljeće. Budući da sam prestala pratiti globalnu

scenu, ne mogu komentirati što se događa na tom polju, ali u Hrvatskoj definitivno primjećujem zatišje. Ne znam je li to zato što su se svi zasitili, ili je trenutno na snazi neka generacija kojoj to nije uopće zanimljiva domena, ili je to prije nekoliko godina jednostavno bio jedan novi val koji je zapljusnuo ove prostore, i ostavio svoje tragove, i onda nestao, i tko zna hoće li doći novi.

Po Vašem mišljenju, zbog čega je Splitu potrebna ulična umjetnost?

Split je uvijek mnogo više cijenio estetiku grafita nego *street arta*. Meni bi osobno bilo drago vidati male i velike kreativne i autentične likovne uratke po gradu. Smatram da bi to obogatilo ovaj prostor i također pokrenulo inspirativnu iskru te možda nagnalo i druge da stvaraju.

Koja je, prema Vašem mišljenju, razlika između naše ulične umjetnosti i strane, npr. austrijske scene?

Radi se o tome što više ne pratim scenu pa ne mogu uspoređivati, ali smatram da se sve uvijek svodi na pojedince. *Street art* festivali zanimljivi su i zabavni, no oni nisu bit *street arta*. Oni su organizirani i namjenski, ali *street art* zapravo živi na ulici, stvara se na ulici i stvaraju ga pojedinci koji se žele izražavati na takav način. Mislim da to ne ovisi o zemlji, već da su pojedinci ti koji stvaraju scenu, a to se može pokrenuti bilo kada, bilo gdje. Festivale sam spomenula iz razloga što je moj dojam da se u zadnje vrijeme o *street artu* najviše priča u kontekstu festivala i smatram da u nekim drugim zemljama koje imaju više osjećaja za kulturu ima i više sluha za financiranje takvih festivala, ali smatram da oni nisu poanta *street arta* iako je lijepo što se događaju.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našeg grada?

Iskreno, ne. Često primijetim nove grafite i *tagove*, velike *bombe* koje prekrivaju gradske zidove, ali nisam primijetila ništa novo, inovativno i individualno već jako dugo.

RAZGOVOR: Apaš, 25.5.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u nekoliko kratkih rečenica?

Vječni optimist i idealist koji je s vremenom počeo bježati u sarkazam da bi se lakše nosio s realnošću i ljudskom prirodom.

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto?

Alter ego Apaš. Uzeo sam taj pseudonim jer cijenim odnos Indijanaca prema životu, prirodi i njihovu borbu protiv novih vrijednosti nametnutih od strane osvajača danas znanih kao: pripadnici napredne zapadne civilizacije. Osjećao sam se kao Indijanac na ulici, a i otac je brata i mene kao male znao zvati Apaši pa je to bio glavni razlog iza toga pseudonima.

Kada ste se počeli baviti grafitima/*street artom* i što Vas je nagnalo na to?

Odrastao sam u kreativnom okruženju gdje se uvijek crtalo, modeliralo, tako da sam stvorio interes za izražavanje crtanjem i slikanjem. Crtanje na ulici počinje me zanimati početkom srednje škole 1997. godine. Imao sam potrebu, kao i svi u toj dobi, nešto reći pa mi je crtanje po ulici izgledalo kao najbolji način da to „nešto“ prezentiram građanima, prolaznicima, a ne odabranoj publici koja zalazi u galerije i slične ustanove. Osjećaj adrenalina i činjenica da radim nešto zabranjeno isto su bili bitni razlozi bavljenja grafitima i *street artom*.

Po čemu se razlikuje razdoblje u kojem ste počeli crtati i danas?

Devedesetih još nije bila tolika količina ispraznoga konzumerizma i površnoga pristupa životu. Nije bilo instant trenutka, trebao si uložiti više truda da bi došao do nečega pa si se više povezao s tim što si radio; ako zbog ičega, onda barem zbog uložene energije i vremena.

Kada ste postali svjesni da su građani počeli primjećivati Vaša ulična djela?

Ideja je bila ostaviti trag u javnom prostoru, a javni prostor garantira viđenost tako da sam u startu bio svjestan da će trag biti primijećen, ali ne nužno i ispravno interpretiran. Javni prostor zagađen je gomilom reklama i savjeta kako živjeti, disati, što jesti, nositi, itd. pa je to i mala borba protiv te vrste trovanja.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

Osnovno mijenjanje u radu bio je prelazak s crtanja slova na figurativne i ilustrativne crteže. Korištenje različitih boja i stilova ovisilo je o tome kako želim prezentirati crtež i ideju. Za neke ideje više mi je odgovarala boja, za neke sam crtež, a za neke šablona. Činilo mi se isprazno ostavljati samo svoj pseudonim po zidovima u različitim oblicima pa sam brzo prešao na figuraciju.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Blu, Elfo, Erosie, Spy, Krik, Jace, Flying Fortress. To su neka od imena iz *street art* i *grafiti* svijeta koja su utjecala na mene i na moj rad. Svaki od njih ima nešto u svom radu što je ostavilo dojam na mene. Flying Fortress odličan je ilustrator, Jace ima jednostavan crtež (simbol) s

dobrim idejama, Erosie je isto dobar ilustrator i ima odličan grafit u kojem je ironizirao *wrajtersku* tipografiju i taj folklor koji ide uz to. Elfo i Spy imaju više konceptualni pristup i koriste ulicu za iznošenje kritike prema društvenim pojavama. Od svih njih Blu me se najviše dojmio idejama i vizualom. Opisati njegov rad nepotrebno je i nedovoljno jer kod njega vrijedi ona poslovice da slika govori tisuću riječi.

Kada ste postali svjesni da su građani počeli primjećivati Vaša ulična djela?

Bavljenje uličnom umjetnošću ili izražavanjem na ulici za mene je potreba, a je li nezahvalno ovisi o tome što očekujete od nje. Nikad nisam očekivao da ću nešto imati od toga, neko društveno priznanje ili zaradu, imao sam samo potrebu „izbacivati“ ideje iz glave na zid i pokazivati da je car gol. Netko tko očekuje društveno priznanje ili novce može govoriti koliko je zahvalno ili nezahvalno bavljenje uličnom umjetnošću.

Je li velika razlika između ulične umjetnosti u Splitu i Zagrebu i koja je?

Neke velike razlike između Splita i Zagreba nema osim što je Zagreb malo pomodniji od Splita pa je i samim time i manje originalan.

Ulična umjetnost – umjetnost ili vandalizam i zašto?

Prema mome mišljenju, *street art* mora imati dio vandalizma, onaj buntovni dio koji ruši nametnute norme i gazi zabrane. Na ulici je dopušteno sve pod okriljem noći. Ulica je van kontrole vlasti i strukovnih normi premda je debelo počela sterilizacija od strane stručnjaka za umjetnost pa se *street art* sve više izlaže u galerijama, što je apsurdno jer u samom nazivu piše *street*, a ne *gallery art*. *Street art* treba biti na ulici, van kontrole institucija i njihovih pravila jer sve drugo izgleda kao divlja zvijer u zoološkom vrtu - sputana i poslušna.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našeg grada?

U zadnje vrijeme ne primjećujem ništa novo i zanimljivo po zidovima, ali to je u skladu s duhom vremena ili ja imam manje vremena gledati u zidove.

RAZGOVOR: Ivan Svaguša, 23.4.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u nekoliko kratkih rečenica?

Netko sam tko cijeni maštu, tko se trudi ne biti u društvu plitkih vrijednosti i poslušnosti i netko tko je za vanjsko djelovanje i unutarnju potragu odabrao likovnost, između ostalih stvari.

Naravno, to je sve manifestacija osobnih stavova, emocija i načina da se ne prilagodim glupostima koliko je to god moguće s obzirom na to da ipak živim u društvu i primam „šporiki“ novac za svoj zanat te ga prosljeđujem dalje.

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto?

Kad radim legalne radove ili bar skoro pa legalne, potpisujem se sa Svaig, kao na slikama, ako se uopće i potpišem. Ako radim rad koji nema dopuštenje, što je često, ili je ilegalan, onda koristim drugi pseudonim, ali o tome sada neću pričati.

Kada se počinjete baviti grafitima/*street artom* i što Vas je nagnalo na to?

Bilo je to 1998., imao sam šesnaest godina. Jednostavno, od malena su me fascinirale slike, ilustracije, stripovi, a kad sam kao mali „klinjo“, kad bih s mamom šetao gradom na putu do negdje, vidio te „slikarije“ i obojena slova na zidu, jednostavno mi je bilo jako uzbuđljivo što je to na zidu vani i što je to netko nacrtao/naslikao. Tako je krenulo. Kasnije me to sve više privlačilo. Nije bilo interneta ni magazina o tome. Ono što me najviše privuklo kod grafita je to što je na ulici i što je za svakoga, nema galerijskoga elitizma i nema dopuštenja, za svakoga je i ne prodaje se - zid se ne može kupiti. Grafiti su stvar čistoga entuzijazma samoga autora. Toga je malo, općenito. Koliko god bio kvalitetan rad, uvijek je van radara „snobova“, a onaj tko primijeti, primijeti to nekako iskreno i otvoreno, pozitivno ili negativno, a neke čisto iznenadi, što je super.

Po čemu se razlikuje razdoblje u kojem ste počeli crtati i danas?

Danas generalno prevladava hiperprodukcija i stvar je trenda u određenim kulturama; poput termina *street art*. Ranije je bilo jako teško nabaviti kvalitetne boje i opremu. Crtalo se „svim i svačim“, samo da se crta. Jedna kapica značila je blago, a za par sprejeva skupljalo se od „marende“. Dakle, opet, razlika je puno više entuzijazama kod onih koji su crtali. Iako su pravi *writeri/writerice* uvijek „outsajderi“, tada su bili još i više, ali i svijet je bio nekako veći iz te *grafiti* prizme.

Možete li objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

Mijenjao se ovisno o mojim idejama, potrebama i igri. U početku su to bila nekakva klasična *grafiti* slova. Nakon nekoga vremena to mi je dosadilo i sama su mi se slova činila isprazna, uključujući i to što je u tom svijetu jako bitna kvantiteta, odnosno, da se tvoje ime vidi svugdje. Kad mi se to „zgodilo“, crteže, slike i ilustracije s papira prebacivao sam na zid, često s nekim

porukama. Bilo mi je zanimljivo slučajnoga prolaznika uključiti u „priču“. Tako su nastali i neki strip grafiti/murali, itd. No, „bazovito“ mi je stalno se igrati i biti sam sebi svjež. Danas mogu napraviti „slikariju“ ili mural na zidu, a to mogu biti i slova ako ih smatram netipičnima i zanimljivima, ali izgleda da mi je u oba slučaja ostala ta komunikacija sa slučajnim ili namjernim prolaznikom. Rad na ulici svačiji je, dio je svega i više nije moj; onda neka ima neku priču dok je živ. Što se samoga likovnoga stila tiče, on ovisi o tome je li rad legalan ili ilegalan. Tako može biti vrlo jednostavnih boja i ploha, do složenijih detalja. Tijekom godina iskustva, kompozicija mog rada, na zidu i gdje ga uopće radim, postala mi je sve važnija. Prostor mi je jako bitna i inspirativna „stvar“ za sam rad.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Uf! Ima toga dosta ako gledamo na svjetsku scenu, ali idemo samo na Split. Što se tiče tuđih radova, to su, zbog ranoga utjecaja u mom djetinjstvu, bili neki radovi Floke i Jerke, kasnije neki radovi Azteka i Babe. Crosser je imao jako razigran i nepredvidljiv stil, divlji nekako, to mi se jako sviđalo. Radovi i stilovi Pilota/Anxia dosta mi se sviđaju, uz još neke. Ima tu još dobrih radova od nekih autora, da sad ne nabrajam. No, nije nužno da se to tiče samo *grafiti* svijeta. Onaj mural Dioklecijana na Cankarevoj uvijek sam gledao kao dijete pa mi je ostao jako drag. Mozaici Joke Kneževića u vojnoj bolnici isto. Neke *old-school* naslikane reklame isto mi znaju biti drage, pogotovo kad dobiju „patinu vremena“.

Što se tiče mojih radova, jednostavno, najdraži su mi oni u kojima sam uspio biti najmanje pretenciozan. To uključuje neke *strip graffite*, dakle sekvence razasute po prostoru te neke od zadnjih radova koji su čisto osobni i gledam na njih kao na neko „likovno izživljavanje“.

Puno je udruga s kojima sam surađivao, kao i institucija, ali *Info zona* svakako je najučestalija od njih. Tu je i sinjski *Upsus*. *xStatic* je isto jako bitna „stvar“, odnedavno i s njima surađujem. Utjecaji na rad stvarno su razni pa mi je teško biti precizan. Sam prostor svakako. Neki strip autori, slikari, glazbenici, i slično. Od *grafiti* svijeta, na mene su najviše utjecali autori koji su imali individualan način rada i filozofiju, to mi je puno inspirativnije nego sama njihova estetika, npr.: Revs, Zephir, Retna, Mr. Andre, Futura, Black le Rat, Kr-Krink, Pilot/Anxio, Odem, rani Banksy, ali najbitnije mi je prepustiti se svojoj iskrenosti i mašti. Kad to uspijem, inspiracije ne nedostaje.

Nakon mnogobrojnih godina rada, smatrate li da je bavljenje uličnom umjetnošću u Splitu nezahvalno i zbog čega?

Bavljenje uličnom umjetnošću je zbog same ulične i neprofitabilne filozofije/stanja svijesti svakako nezahvalno - ako gledamo to na ustaljen način, ali ja na to ne gledam tako. Uličnu umjetnost radim zbog potrebe, ne zbog profita, tako da svi faktori koji su nezahvalni ili koji uključuju rizik mi ne smetaju. Grafiti su dio moje individualne slobode i divljine, ne podliježu ničemu i to mi je jako bitno. Što se tiče *grafiti/street art* kulture i neke građanske svijesti, toga ovdje nedostaje. Dio društva na to još uvijek gleda kao na nešto bespotrebno i manje vrijedno, smatrajući da postoje festivali, ali realno sve se pomalo mijenja. No, svaka čast generalnoj svijesti/nesvijesti, festivalima, razumijevanju. Zapravo me osobno i nije ni briga što se tiče društva i prihvatanja grafita; tu diskreditiram sve. Za mene su grafiti i ulična umjetnost po prirodi divlji i slobodni te ne trebaju ničije dopuštenje. Trendovi me ne zanimaju.

Ulična umjetnost – umjetnost ili vandalizam i zašto?

Naravno da nije vandalizam. Vandalski je čin nepopravljiv. Vandalske činove najčešće rade države i institucije, u želji za teritorijem i profitom, sve pod okriljem progresa. Grafiti su obična boja na javnoj površini. Netko može na primjer narušavati privatno ili institucionalno vlasništvo, ali ni to nije nepopravljivo. Ja mogu gledati što ja radim i zašto, a što će netko drugi nacrtati i gdje, mene se ne tiče. Više bi nas se trebale brinuti javne reklame.

Prema Vašem mišljenju, zbog čega su grafiti popularniji u Splitu od *street arta*?

Popularniji jesu u tom klasičnom smislu, ali ima i *street arta*. Ja ne volim to odjeljivati. Sve su to grafiti, ali sve ovisi o trendu, zapravo. *Street art* je novotvorenica, a po svojoj estetici došao je ovdje tek dvijetisućitih. Grafiti ipak imaju veću i snažniju tradiciju pa su tako i zastupljeniji. U klasičnom smislu, netko tek iz grafita krene u *street art*, tako je i prirodno nekako. Trend je da ljudi iz umjetničkoga svijeta sad koriste *street art* za veće prepoznavanje, sad kad je to popularno, ali ponavljam - ne volim to odjeljivati. Postoje individualni izričaj i to je sve.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našeg grada?

Split uvijek ima valove na sceni; nekad se crta više, nekad manje. Zadnje dvije godine opet se „budi“ scena i crta se dosta. Ima i „starije“ ekipe koja opet radi, a od mlađih obećavanju: Wepar, Teemo i Sjeboh. Zanimljivi su i Tražitelji smisla s tim sirovim i naivnijim stilom.

RAZGOVOR: Rose, 5.7.2019. (Gmail)

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

Crtale smo samo ilegalno,²⁰⁰ a vrlo rijetko *full color* legalne grafite po školama. Bile su dvije skupine *writer*a: jedni su samo legalno crtali, drugi su *bombali* grad. Ja sam u prosjeku crtala svako drugi ili treći dan, *silvere* sa *outlineom*, dvobojne do trobojne grafite na frekventnim mjestima. Crtala sam zbog osjećaja i adrenalina. Poenta je bila nacrtati u što kraćem vremenu, a tehnički i stilski me što bolje cjelodnevno crtanje na školama i trošenje previše sprejeva nije privlačilo. TSG nisu uvijek nužno crtale zajedno. Ja sam često išla sama i s Pilotom²⁰¹ u akcije. Stil sam razvila isključivo gledajući grafit kroz tipografiju, a ne sliku i slikovnicu. Crtala sam tri slova *Roz*. Stil bi definirala ne samo kroz gotovu nastalu sliku (grafit), nego i kroz mjesto gdje se nalazi te kroz uvjete – koliko ga je jednostavno ili teško realizirati. Sve je to dio stila. Ne mogu odgovoriti dokad sam crtala jer nikad nisam ni prestala, samo ne crtam intenzivno kao što sam crtala kao dvadesetogodišnjakinja. Ulica je bila mjesto gdje sam provodila većinu svoga vremena. Sada sam odrasla i radim ozbiljne poslove, ali uvijek u meni živi pogled na čisti zid i misao da ga „roknem“.

RAZGOVOR: Mrava, 6.7.2019. (Gmail)

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto?

Zovem se Maroje. Dok sam bio mlađi, ostaloj je djeci to ime bilo smiješno pa su me počeli zvati „Mravojed“. No, „Mravojede!“ nije baš lako vikati tako da su to skratili na „Mrava“.

Zbog čega je *grafiti* umjetnicima bitna anonimnost?

Nisam baš siguran koliko je to bitno. Bitno je *bomberima* zbog štete koju naprave da ne bi morali odgovarati za nju.

Kada ste se počeli baviti *grafitima/street artom* i što Vas je nagnalo na to?

Prvi susret s *grafitima* imao sam u ranom djetinjstvu. Naime, prvi *jam* u Hrvatskoj *Hit The Wall* bio je 1995. ili 1996. ispred moje kuće u Šamačkoj ulici u centru Osijeka, tako da prvi doživljaji vanjskoga svijeta kao dječaku su oslikani zidovi takozvane Rupe iznad koje sam ja živio. Bili su tu svi crtači iz Hrvatske koji su tada ozbiljnije crtali. Po zidovima su bili 3D stilovi, karakteri, produkcije, itd. To mi se odmah učinilo puno ljepše nego prazni zidovi. Nedugo nakon toga sam po prvi put „išao“ s vodenim bojama na zid, a ubrzo nakon i sa

²⁰⁰ Rose se referira na Bome s kojom je crtala u grupi TSG.

²⁰¹ Pilot se danas potpisuje Anxio.

sprejevima, ali ne mogu reći da sam kontinuirano crtao grafite - više mi je bilo kao hobi ili recimo neki period istraživanja grafita i načina izrade. Kad sam prvi put vidio *ZGB Kaos*, a pogotovo knjigu *Seen*, to je bilo to - inspiracija se razvila, a ljubav utemeljila. 2003. počinjem živjeti u Splitu i tamo radim prvi grafit Mrava. 14. srpnja 2005. godine Neon 10, Zmayee i ja osnivamo TSO; naopako je OST, a znači Os-St (Osijek-Split) jer sam ja bio u Splitu, a oni su još uvijek živjeli gore, iako smo svaki put kraj „grafova“ pisali drukčija značenja TSO-a. Neupitno je da nam je jedan od uzora bio splitski TSK. Puno smo *bombali*, pogotovo po Osijeku u kojem u to vrijeme nije bilo toliko *bombinga*, pa su nas brzo počeli primjećivati. Do 2007. sam upoznao Odiea i Trola pa smo osnovali XFL s još nekolicinom tadašnjih crtača. TSO je u mirovanju, ali XFL je i dalje aktivan *crew* - nekad malo više, nekad malo manje. No, najbitnije je da članovi redovito crtaju.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

Prvi grafiti sa sprejem bila su mi „simple“ slova *m* i *v* jer mi se susjed tada zvao Vladimir pa „kao neka imamo u našem dvorištu početna slova imena.“ Prvi grafiti su mi bili jednostavniji *fill-inovi* i potpuno jednostavna slova, najčešće u dvije ili tri boje; jedna za *outline*, a druga za *fill-in*. No, ubrzo sam počeo koristiti još boja. Od negdje 2005. „Montane“ i „Beltoni“ su se i kod nas proširili. Deset godina nakon počinjem koristiti fasadne i betonske boje, što na neki način mijenja moj stil što se tiče legalnih grafita. Iako sam poštovao „pravila“ crtanja grafita, uvijek sam volio eksperimentirati. Stoga mogu reći da sam većinu svoga rada bazirao na slovima (*simple, bubble, block, semi wild, kaligrafija*, itd.), a u zadnje vrijeme i na pozadinama i nekakvim produkcijskim pričama. Radom na sadašnjem poslu proširio sam vidike pa sam počeo „izvoditi“ malo kompliciranije „stvari“, ali i kombinirati grafite s ostalim oblicima umjetnosti poput kiparstva i scenografije. Najveća promjena kod *bombinga* je ta što smo prešli s *Happy Color* mat crne s *NY Fat* kapicom i *Happy Color* srebrne s *Caligraphy* kapicom na moderne *writerske* sprejeve. Čak i danas znamo „fillat“ jeftinim *silverima*, ali i fasadnim bojama.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Throw – up, mr! vjerojatno mi je najdraži jer sam ga najviše puta „iskopirao“. Smatram ga prepoznatljivim simbolom ostalim *writerima* tako da bih njega odabrao kao najdražeg. Tu Smo Odrasli-MravaNeon iz 2005. još stoji u centru Osijeka. TrolMravaOdie na Titanika iz 2017., koji je polu-slova, polu-karakter, također je jedan od zanimljivijih. Sudjelovao sam na festivalima diljem Hrvatske od kojih je *xStatic* meni najdraži jer su tu dolazila najveća imena

i vrhunski su „odrađivala“ zidove, a sve u organizaciji moga prijatelja SenkOnea kojega bih spomenuo kao jednoga od uzora kada sam počinjao. Bilo je tu još hrvatskih uzora: Sener, Gene (GSK), Lunar, TSK, TLZ, Heir, itd. Od stranih uzora spomenuo bih Seena iz New Yorka i Sabera iz Los Angelesa.

Smatrate li da se festivalima polako mijenja mišljenje stanovništva da je ulična umjetnost - umjetnost, a ne vandalizam?

Što se tiče grafita, smatram da se mišljenje ljudi mijenja više legaliziranim zidovima i legalno oslikanim fasadama nego samim festivalima koji kratko traju i ljudi ih brzo zaboravljaju. Za ostale oblike ulične umjetnosti koji ne podsjećaju na vandalizam ljudi obično imaju dobre reakcije neovisno o festivalima.

Zbog čega su grafiti u Splitu popularniji nego ulična umjetnost?

Grafiti su dio (oblik) ulične umjetnosti, a zastupljeniji su od ostatka jer vjerojatno ima više *writera* nego ostalih uličnih umjetnika.

Zbog čega je *bombing* popularan u Splitu?

Zbog toga što možeš nacrtati grafít s dvije boje (dva spreja), dok ih za legalan treba recimo deset. Mjesto na kojem ga napraviš daje mu dodatnu „vrijednost“. Ne moraš potrošiti puno vremena kao na „legalu“, nego u što kraćem roku završiti. Uglavnom, *bombing* je jeftin, ali efektivan. Popularni su jer su „divljiji“; i izgledima, i načinom izrade, i mjestom na kojem se nalaze, a to „splitskom stanju uma“ odgovara.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našega grada?

Teemo i Vepar koji su „izbombali“ sve u zadnjih nekoliko godina, Tražitelji smisla koji isto crtaju, ali ne klasične grafite.

RAZGOVOR: Trol, 7.8.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u nekoliko kratkih rečenica?

Pozdrav. Ja sam Tomo, živim u Splitu i bavim se grafičkim i web dizajnom.

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto? Kako je došlo do njega?

Trol, XFL. Ponekad Boe i Trip. Sviđaju mi se ta slova, poredak i kako zvuče.

Kada ste se počeli baviti grafitima/street artom i što Vas je nagnalo na to?

Na mojoj se osnovnoj školi dosta crtalo. Kros, Sack, Rose, Hel, Gan, Ursa i drugi. Mislim da je to bilo otprilike 1997/1998. Ja sam tada bio 6/7. razred i počeo sam se baviti grafitima. Prvi tag: Ezon, crew: SOS. Sket, Kite, Core - prve kolege. U srednjoj školi tagiram Trol i pomalo upoznajem još ljudi koji crtaju, kao što su: Kwon, Ghet, Odie, Spat, Talon, Inka, Noke, Mar, Notus, SenkOne, Mrava i drugi.

Jeste li se ikad grupirali s drugim umjetnicima? Koja je razlika u samostalnom radu i u grupi?

Crtam u XFL crewu, mislim više od 10 godina. Rad u grupi zanimljiviji je - više ljudi, više ideja.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

Možda sam malo bolji nego na početku, a stil je uvijek isti. Boje su sada puno kvalitetnije i pristupačnije.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Možda prvi Trol na kolodvoru - *silver fill* i plavi *outline* te prvi XFL na kolodvoru. Većinom crtam *silvere*. Crtao sam nekoliko puta na *xStatic* festivalu. Utjecaji su bili lokalna scena kao što su TSK, TLZ, SenkOne, TSG i ostali, te časopisi i videa poput *Parazita*, *ZGB Kaosa*, *Subway Art*, *Dirty Handza*. Revolt i Riot - utjecaj što se tiče imena i stila.

RAZGOVOR: Odie, 2.7.2019. (Gmail)

Možete li se predstaviti u par kratkih rečenica?

Mario P. Imam 33 godine, živim u Splitu, uredan, prijavljen.

Pod kojim se pseudonimom potpisujete i zašto?

Odie je moj pseudonim i do njega sam došao sasvim nasumično. Svidjela su mi se slova i njihov *bubbly* oblik. Van toga ime nema nikakvo skriveno značenje ili nešto slično tome. Jednostavno sam tada bio u potrazi za novim tagom i ta su mi se slova dopala. Dosta ljudi pita: „Ima li Odie veze sa psom iz Garfilda“, ali nema.

Kada ste se počeli baviti grafitima/street artom i što Vas je nagnalo na to?

Zanimanje za grafite počinje još u osnovnoj školi kad sam bio u 6. razredu. Znao bih se voziti autobusom i gledati potpise po zidovima i autobusima. Tada nisam razlikovao potpis od *taga*, ali sve to mi je imalo nekakvu „cool vibru“ i htio sam biti dio toga. Nedugo nakon toga sam u 7. razredu napravio svoj prvi *silver piece* i počeo se *tagirati* po autobusima, zidovima, itd. Tada sam koristio drugi pseudonim - Ikon (nema nikakvo posebno značenje). Tada sam slušao *rap* glazbu i grafiti su bili dio te kulture. U srednjoj sam školi upoznao istomišljenike i osnovali smo A51 i SMD (Suck My Dick) *crew*. Poslije toga, moj prvi „ozbiljni“ *crew* bio je ARS (Aerosol Rebel Squad). U tom smo *crewu* bili Ghet, Spat, Inka, Talon i ja. Neki od ovih *writer* nisu nastavili s ovim hobiem te se taj *crew* „raspao“. Moj zadnji *crew* bio je XFL (Xtra Fucking Large) gdje nam je cilj bio raditi kako ime kaže - *large graffiti*. Fokusirali smo se na timski rad gdje bismo svi iz istog *crewa* zajedno crtali i poenta je bila na veličini. Trenutni članovi toga *crewa* su SenkOne, Trol, Mrava i ja. Na kraju sam odlučio da neću biti dio nikakvoga *crewa* jer preferiram „solo igru“.

Jeste li se ikad grupirali s drugim umjetnicima? Koja je razlika u samostalnom radu i u grupi?

Volim crtati s drugim *writerima*, ali isto tako preferiram i crtati sam. Iskreno, teško se *syncat* s ostalima jer svako ima svoj način te kako i kada (u koliko sati) voli crtati. Dok smo crtali *crew* „grafove“ ovo je funkcioniralo jer za napraviti grafit veličine otprilike 30-50 metara kvadratnih treba se dobro organizirati i isplanirati sve.

Možete li nam objasniti kako se mijenjao Vaš rad od početka do danas?

S vremenom i radom su se i moji grafiti mijenjali. Retrospektivno gledajući, moj se stil nije previše promijenio, no nije ostao ni isti. Mogu reći da radim relativno *simple* stil koji se s vremenom samo više definira i koji je postao prepoznatljiv kao moj osobni stil. Sprej je glavni mediji u grafitima, ali s vremenom sam pokušao koristiti i boje, kist, valjak, itd. Sve ima svojih prednosti, ali i dalje biram sprej kao prvi izbor. Jednostavno je najbrži i najefikasniji ako je u pitanju *bombing*. Boja i kistovi imaju prednost na nekim drugim mjestima.

Nabrojite nekoliko najdražih djela i zašto?

Nemam svoj neki najdraži rad, zapravo sam dosta autokritičan. Jedini radovi koji mi se sviđaju su oni koje vidim na „fotkama“ i trenutno više ne postoje. Čudno. Gledajući ih sjetim se vremena u kojem je taj grafit nastao i nekako mi se sviđi više u retrospektivi. Da moramo definirat kakav stil Split ima kao grad, to bi bio *simple style*, što se naravno odrazilo na mene.

Ne volim tisuće strelica i detalja na grafitu, volim da je *clean*, jednostavan, *simple*. Nisam crtao na puno *grafiti jamova*, uvijek sam više gurao ovu ilegalnu stranu grafita. Doduše crtao sam na *xStatic* festivalu i to mi je iskustvo super. Isto tako, ne „uplodam“ svoje grafite online niti me to privlači. Grafiti za mene imaju komponentu meditacije, opuštanja i terapije te želim da tako ostane.

Smatrate li da se festivalima polako mijenja mišljenje stanovništva da je ulična umjetnost zapravo umjetnost, a ne vandalizam?

U zadnje vrijeme, od eksplozije socijalnih medija, mišljenje o grafitima se mijenja k pozitivnom. To je super. Čak su i mojim ukućanima grafiti sad „okay“, dok su recimo prije 15 godina na to gledali čisto kao na „škrabotine“. Grafiti imaju i *art* i vandalizam komponentu u sebi tako da ne znam što misliti o tom pitanju „art vs. vandalizam“. Naravno da mislim da su grafiti umjetnost, svaka kreativna disciplina je.

Zbog čega su grafiti u Splitu popularniji nego ulična umjetnost?

Možda zato jer *street art* nikad nije „zaživo“ kao i grafiti, barem u Splitu. *Grafiti writeri* aktivni su čak od devedesetih, dok se *street art* počeo javljati početkom dvijetisućitih. Bilo je *street artista*, ali koliko znam nitko iz toga perioda nije nastavio do danas. Isto tako mislim da Split nema kritičnu masu ljudi iz koje bi se isti počeli baviti *street artom* dulje kako bi se oformila nekakva scena.

Zbog čega je *bombing* popularan u Splitu?

Bombing je „adrenalinski sport“ te privlači mlađe ljude, a koliko znam, dosta *writeri* su mlađi ljudi do 25 godina. Isto tako, *bombing* je početak karijere jednoga *witera*, a puno ih se ne zadrži u grafitima da dođu do nečega većega ili nešto slično.

Primjećujete li nove talentirane umjetnike na zidovima našeg grada?

Grafiti scena u nekom trenutku nije postojala, otprilike 2008.-2015. U tom periodu bi se iznenadio kad bih vidio novi *tag* u gradu, dok je danas situacija malo drukčija. Zadnje 2-3 godine ima nekakvoga pomaka te se može vidjeti nekoliko novih *witeri* koji su aktivni. Tražitelji smisla, Wepar, Idol najaktivniji su crtači te ujedno i jedini koji prema mome mišljenju imaju potencijala napraviti nešto „više“ i dignuti *grafiti* igru na novi nivo.